Leergebied
Burgerschap

Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap.

curriculum.nu

VANDAAG WERKEN AAN HET ONDERWIJS VAN MORGEN

Inleiding

10 oktober 2019

Het is belangrijk om leerlingen goed te blijven voorbereiden op de toekomst. Daarom hebben we in Nederland wettelijk vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen in de vorm van kerndoelen en eindtermen: het curriculum. Deze landelijke doelen zijn dertien jaar geleden voor het laatst vastgesteld.

Om het curriculum te actualiseren, hebben leraren en schoolleiders voor negen leergebieden voorstellen gedaan die de basis vormen voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Deze leergebieden zijn: Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Burgerschap, Digitale geletterdheid, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur en Bewegen & Sport.

In de periode maart 2018 tot oktober 2019 hebben zij in ontwikkelteams per leergebied de benodigde kennis en vaardigheden bepaald. Zij waren hierbij zelf aan zet, mét de inbreng van wetenschappers, lerarenopleidingen, vervolgonderwijs, scholen en vakverenigingen. Ook haalden zij feedback op bij leraren, ouders, leerlingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De ontwikkelteams werden ondersteund door leerplanspecialisten.

De voorstellen zijn beperkt tot de kern van wat leerlingen moeten leren, waardoor leraren meer ruimte krijgen voor eigen invulling. Daarnaast verbetert de overgang van basisonderwijs naar voortgezet en vervolgonderwijs én de samenhang tussen leergebieden.

Leeswijzer

In dit document vindt u het voorstel van de leraren en schoolleiders van het ontwikkelteam Burgerschap. In hoofdstuk 1 vindt u een compact overzicht waarin de hoofdlijn van het voorstel wordt toegelicht. In de hoofdstukken erna kunt u de nadere uitwerking lezen. De inhoud is uitgewerkt in drie stappen: visie, grote opdrachten en bouwstenen. In de visie beschrijft het ontwikkelteam wat de relevantie en de kern is van het leergebied. De grote opdrachten zijn de essenties van het leergebied die van belang zijn voor de doorlopende leerlijn voor alle leerlingen, van primair onderwijs, speciaal onderwijs en alle sectoren in het voortgezet onderwijs. In de bouwstenen voor primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs zijn de essenties uitgewerkt naar kennis en vaardigheden die leerlingen nodig hebben om goed voorbereid te zijn op hun toekomst. De kennis en vaardigheden die benoemd zijn voor de onderbouw van het primair onderwijs zijn bedoeld ter inspiratie hoe een doorlopende leerlijn opgebouwd kan worden. De kerndoelen voor het primair onderwijs worden geformuleerd voor de bovenbouw van het primair onderwijs. Het team doet daarnaast aanbevelingen voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Het voorstel van het leergebied Burgerschap staat niet op zichzelf. Het kent veel verbindingen met de andere leergebieden. Deze staan beschreven in de toelichting van het leergebied Burgerschap. Ook op www.curriculum.nu/burgerschap kunt u een beeld krijgen hoe het leergebied Burgerschap samenhangt met andere leergebieden.

Inhoudsopgave

1. Voorstel van het leergebied op hoofdlijnen 4

2.Visie op het leergebied Burgerschap 8

3. Grote opdrachten en bouwstenen 12

- Grote opdracht 1: Vrijheid en gelijkheid 13
- Grote opdracht 2: Macht en inspraak 16
- Grote opdracht 3: Democratische cultuur 19
- Grote opdracht 4: Identiteit 22
- Grote opdracht 5: Diversiteit 25
- Grote opdracht 6: Solidariteit 28
- Grote opdracht 7: Digitaal samenleven 31
- Grote opdracht 8: Duurzaamheid 34
- Grote opdracht 9: Globalisering 37
- Grote opdracht 10: Technologisch burgerschap 40
- Grote Opdracht 11: Denk- en handelwijzen 43

4. Toelichting op de aanbevelingen voor vo bovenbouw 48

5. Algemene aanbevelingen burgerschap 50

Bijlage: Begrippenlijst Burgerschap 53

Ontwikkelteamleden Burgerschap 56

1.

VOORSTEL VAN HET LEERGEBIED OP HOOFDLIJNEN

Burgerschapsonderwijs gaat over de ontwikkeling van leerlingen tot democratische burgers. Zij krijgen daarvoor kennis en vaardigheden aangeboden, ze worden gestimuleerd eigen opvattingen te ontwikkelen en een democratische houding te vormen. De kern wordt gevormd door democratie en diversiteit, afgeleid van de wettelijke opdracht.

Wat we belangrijk vinden

Bij burgerschapsonderwijs staan drie basiswaarden centraal die van belang zijn in de democratische, pluriforme samenleving: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Ook leren de leerlingen over historische contexten waar de drie basiswaarden, maar ook democratie en de democratische rechtsstaat uit zijn voortgekomen.

Dit is het voorstel

Voor leerlingen is de school een oefenplaats voor democratie en het omgaan met diversiteit. Leerlingen leren hoe ze actief kunnen meedoen in een democratische cultuur. Ze leren over besluitvormingsprocessen en de invloed die zij hierop kunnen uitoefenen - passend bij hun situatie en mogelijkheden.

Burgerschapsonderwijs daagt leerlingen ook uit om verbanden te leggen tussen hun eigen leefwerelden en grotere (mondiale) maatschappelijke vraagstukken. Het gaat om globalisering, duurzaamheid en technologie. Leerlingen leren kritisch na te denken en te reflecteren op complexe, vaak ethisch geladen vraagstukken. Door het ontdekken van mogelijkheden om zelf iets te doen aan deze vraagstukken, ontwikkelen leerlingen een actieve houding. Zij leren in gesprek te gaan met anderen en elkaars standpunten te bevragen. Zo ontwikkelen zij hun eigen opvattingen.

Wat blijft hetzelfde?

Burgerschap is in het onderwijs voortdurend aanwezig, maar niet altijd herkenbaar. Expliciete aandacht voor burgerschap is er pas in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs bijvoorbeeld bij het vak maatschappijleer.

Wat verandert er?

Het is de eerste keer dat een landelijk curriculum voor burgerschapsonderwijs is uitgewerkt. Een gemeenschappelijke taal en de samenhang met andere leergebieden heeft het leergebied concreter gemaakt voor alle niveaus in het primair en voortgezet onderwijs Hiermee is burgerschapsonderwijs eenvoudig in alle schooltypes te herkennen en te integreren en ontstaat er een doorlopende leerlijn. Er zijn tien bouwstenen beschreven: vrijheid en gelijkheid, macht en inspraak, democratische cultuur, identiteit, diversiteit, solidariteit, digitaal samenleven, duurzaamheid, globalisering en technologisch burgerschap.
Daarbij is het uitgangspunt dat scholen richting wordt gegeven met voldoende ruimte voor een eigen invulling.

Bekijk hier een korte animatie van de opbrengsten Burgerschap

		Primair onderwijs	Onderbouw voortgezet onderwijs
1	Vrijheid en gelijkheid		
1.1	**Vrijheid en gelijkheid**	Leerlingen leren van, door en over de waarden van de democratische rechtsstaat. Dit begint met regels/afspraken in de eigen leefomgeving en breidt uit naar de publieke ruimte en samenleving.	Leerlingen reflecteren op het functioneren van de democratische rechtsstaat en de betekenis daarvan in het leven van burgers, en oriënteren zich op basiswaarden en de spanning daartussen.
2	Macht en inspraak		
2.1	**Macht en inspraak**	Leerlingen leren manieren waarop ze besluitvormingsprocessen op vreedzame wijze kunnen beïnvloeden. Ze maken kennis met macht en gezag en de wijze waarop dit georganiseerd is op verschillende niveaus.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in de werking van de democratische rechtsstaat. Ze analyseren maatschappelijke vraagstukken waarin machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen een rol spelen.
3	Democratische cultuur		
3.1	**Democratische cultuur**	Leerlingen leren dat hun stem gehoord wordt en dat hun inbreng ertoe doet bij besluitvormingsprocessen in de klas. Zij ervaren dat de ander ook een stem heeft en ontdekken daarbij overeenkomsten en verschillen tussen mensen.	Leerlingen leren hun mening onderbouwd te uiten en anderen daar in discussie, debat of dialoog van te overtuigen. En hoe verschillen van inzicht, waarden, overtuigingen, belangen en emoties niet altijd overbrugd kunnen of hoeven worden.
4	Identiteit		
4.1	**Identiteit**	Leerlingen ontdekken hun primaire en secundaire emoties, ambities, talenten en ontwikkelpunten. Ze raken bewust van identiteitsvorming aspecten en reflecteren op tradities, vieringen en rituelen.	Leerlingen verkennen hun ambities en toekomstverwachtingen. Ze onderzoeken met welke groep(en) ze zich verbonden voelen en waarom. Ze leren over spanningen tussen identiteitsaspecten.
5	Diversiteit		
5.1	**Diversiteit**	Leerlingen leren woorden te geven aan wat de ander doet en wil en ontdekken daarin overeenkomsten en verschillen. Ze leren onderlinge conflicten vreedzaam op te lossen. Ze maken kennis met levensbeschouwelijke stromingen.	Leerlingen verkennen de diverse samenleving in Nederland in de context van een globaliserende wereld; met aandacht voor levensbeschouwelijke stromingen, waarden en overtuigingen.
6	Solidariteit		
6.1	**Solidariteit**	Leerlingen ontwikkelen manieren om de eigen en de belangen van anderen te behartigen; alsmede uitsluiting, onrechtvaardigheid, discriminatie en ongelijke behandeling te herkennen en benoemen.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in vraagstukken rond in- en uitsluiting, rechtvaardigheid en solidariteit, en hoe daarop te handelen. Ze herkennen het gelijkheidsbeginsel uit artikel 1 van de grondwet en passen het toe.

7	Digitaal samenleven		
7.1	**Digitaal samenleven**	Leerlingen leren over de effecten van de onlinewereld op hun identiteit, persoonlijke (online) leven en op de publieke sfeer. Ze leren kritisch en creatief denken over media-inhouden en -processen en daar ook naar handelen.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in het eigen mediagebruik en dat van de ander. Ze leren dat media invloed hebben op het sociale en politieke leven en op welke wijze. Ze onderzoeken de betrouwbaarheid van bronnen.
8	Duurzaamheid		
8.1	**Duurzaamheid**	Leerlingen leren in duurzaamheidskwesties over verschillende waarden en belangen en de gevolgen daarvan voor de leefomgeving, nu en later. Ze leren duurzame keuzes te herkennen en te reflecteren op hun eigen gedrag.	Leerlingen leren over de spanningen tussen de waarden en belangen die verbonden zijn met People Planet Prosperity en die invloed hebben op de leefomgeving dichtbij en veraf, nu en later, en daarbij kritisch te zijn op eigen keuzes.
9	Globalisering		
9.1	**Globalisering**	Leerlingen verkennen hoe zijzelf, klasgenoten en andere mensen in Nederland verbonden zijn met andere delen van wereld en leren over internationale samenwerking.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van landen en gebieden, migratie en verdelingsvraagstukken; de rol van de EU en VN en hun eigen mogelijk invloed.
10	Technologisch burgerschap		
10.1	**Technologisch burgerschap**	Leerlingen leren over de invloed van technologische ontwikkelingen op henzelf en hun leefomgeving. Ze leren ethische kwesties te herkennen en gaan in gesprek over verschillende perspectieven, die ze zelf kunnen innemen.	Leerlingen leren vraagstukken rond technologie te analyseren en er een mening over vormen. Ze zijn zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun eigen leven, dat van anderen, op politiek en samenleving.
11	Denk-en handelwijzen		
11.1	**Denk-en handelwijzen**	Leerlingen leren kritisch denken en handelen, empathische vermogens, ethisch redeneren en communiceren. Deze denk- en handelwijzen worden toegepast in samenhang met de inhouden van de overige bouwstenen.	Leerlingen leren kritisch denken, ethisch redeneren, communiceren en ontwikkelen empathische vermogens. Deze denk- en handelwijzen worden toegepast in samenhang met de inhouden van de overige bouwstenen.

2.

VISIE OP HET LEERGEBIED BURGERSCHAP

Kader

Burgerschapsonderwijs rust leerlingen toe om op basis van eigen idealen, waarden en normen te functioneren in een democratische en diverse samenleving. Burgerschapsonderwijs draagt bij aan het ontwikkelen van het vermogen en de bereidheid om binnen de kaders van de democratische rechtsstaat een bijdrage te leveren aan de instandhouding of verdere ontwikkeling van een democratische cultuur.[1]

In een democratische rechtsstaat kiezen burgers hun volksvertegenwoordiging. Grondrechten beschermen hen tegen willekeur en machtsmisbruik. Aan onze democratische rechtsstaat liggen historisch drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Nadenken over de betekenis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en jezelf daartoe leren te verhouden is een formele taak van burgerschapsonderwijs. Wat deze waarden precies betekenen en hoe zij zich tot elkaar verhouden is voor meerdere uitleg vatbaar en onderwerp van discussie. Dat biedt scholen de mogelijkheid om eigen accenten te leggen. Hieruit ontstaat ruimte om invulling te geven aan de eigen identiteit en onderwijsvisie. Vanzelfsprekend staat het scholen vrij om hier andere waarden aan toe te voegen die de morele betrokkenheid van mensen op anderen uitdrukken, zoals (maatschappelijke) verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid, naastenliefde of volwassenheid.

Democratie veronderstelt en biedt ruimte aan een **diversiteit** van opvattingen en levensstijlen. Sociale cohesie blijft daarbij van belang en vraagt om een inspanning om gedeelde waarden te vieren en verder te ontwikkelen. Leerlingen ontwikkelen burgerschapsvaardigheden rond de inhoudelijke kernen **democratie** en **diversiteit**. Dit oefenen zij daarnaast in het omgaan met **maatschappelijke vraagstukken** waarin waarden en belangen nadrukkelijk een rol spelen, zoals globalisering, duurzaamheid en technologie. Burgerschapskennis en -vaardigheden doen leerlingen op in vak- en leergebieden, vakoverstijgende projecten en -activiteiten, door het klas- en schoolklimaat en tijdens buitenschoolse activiteiten. In de school oefenen ze denk- en handelwijzen die voorwaardelijk zijn voor democratische participatie en die bijdragen aan hun oordeelsvorming. Een veilig schoolklimaat draagt aan dit alles onmiskenbaar bij.

Doelen

Hoofddoelen van het onderwijs zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Burgerschapsonderwijs draagt bij aan al deze hoofddoelen. Voor burgerschapsonderwijs is het belangrijk dat leerlingen kennis hebben van en inzicht krijgen in onze diverse samenleving, de werking van onze democratische rechtsstaat en hun rol daarin. Ook bij het aansluiten op verschillende vormen van vervolgonderwijs of de arbeidsmarkt (kwalificatie) is burgerschap een belangrijk aandachtspunt. Persoonsvorming en reflectie op de eigen identiteit is essentieel voor burgerschap: om betekenis te geven aan de wereld om hen heen en aan hun eigen rol daarin, moeten leerlingen zich bewust worden van wie ze zijn of willen worden en hoe ze zich tot een ander en het andere willen verhouden.

1 *Gebaseerd op de definitie van de Onderwijsraad (2012).*

Socialisatie komt in de context van burgerschap neer op het inwijden van leerlingen in een democratische cultuur en het stimuleren van een humane en vreedzame houding ten opzichte van anderen en de wereld om hen heen. Daar hoort individuele vrijheid bij, begrensd door de vrijheid van de ander en door de mogelijkheden van de leerling. De spanning die zich hier aandient tussen individuele vrijheid en sociale normen is niet op te heffen: zowel autonomie als het vormgeven aan inclusie en sociale cohesie vanuit gedeelde waarden zijn tegelijkertijd doelen van het (burgerschaps)onderwijs. Studie van de vormen en de normen van de democratische rechtsstaat, het gesprek over sociale en maatschappelijke verschijnselen en problemen en de persoonlijke ervaring daarvan maken van burgerschapsvorming een zo open mogelijk, kritisch-reflectief proces.

Inhouden

Leerlingen maken deel uit van de samenleving. We menen dat leerlingen te beschouwen zijn als burgers, met gedrag, rollen, rechten en verantwoordelijkheden die passen bij hun leeftijd en hun ontwikkelingsniveau.

In de school moeten democratische waarden en rechten zoals opgenomen in de grondwet, in verdragen van de Europese Unie en de Raad van Europa (EVRM), de universele verklaring van de rechten van de mens (UVRM) en het VN-verdrag van de rechten van het kind (IVRK) uitgangspunt zijn voor al het handelen.

Op school uiten en ontwikkelen leerlingen waarden, overtuigingen en opvattingen, hetgeen ook tot waardenbotsingen kan leiden. De school wijst op (mogelijke) verschillen tussen algemeen geldende normen en individuele opvattingen. Zij biedt leerlingen handvatten om met verschillen van inzicht om te gaan, en de overtuigingen, belangen en emoties die daaraan ten grondslag liggen of daaruit voortkomen te onderzoeken. Leerlingen leren over historische contexten waar de democratische rechtsstaat uit is voortgekomen. Ze leren dat er andere bestuursvormen waren, zijn en denkbaar zijn, en hoe deze zich tot de rechtsstaat verhouden.

Burgerschapsonderwijs daagt leerlingen uit om verbanden te leggen tussen hun eigen leefwerelden en grotere maatschappelijke vraagstukken, zoals globalisering, duurzaamheid en technologie. In dat verband leren leerlingen kritisch na te denken en gericht te reflecteren op deze complexe, ook ethisch geladen vraagstukken. Ook de (on)macht en (on)mogelijkheden van het individu in relatie tot instituties en structuren zijn thema's waarover ze daarbij aan het denken worden gezet.
De school kun je opvatten als een samenleving, en tot op zekere hoogte een democratie in het klein. Binnen de schoolcontext en in de schoolomgeving brengen leerlingen hun burgerschap in praktijk, oefenen zij medezeggenschap en ontwikkelen zij de sociale en democratische vaardigheden die zij daarbij nodig hebben. Zij leren om te gaan met gezag en macht, met invloed en regels. Zij weten hoe wetten werken en tot stand komen en verkennen en analyseren hoe ze invloed kunnen uitoefenen. Leerlingen worden zich bewust van de rechten en de plichten die zij als leerlingen, als huidig en als toekomstig burger hebben.

Leerlingen leven in een diverse samenleving waarin mensen met verschillende sociaaleconomische posities, levensbeschouwelijke, religieuze en culturele achtergronden, politieke en seksuele oriëntaties en fysieke en mentale mogelijkheden samenleven.

Scholen zijn zelf meer of minder divers. Uitgaande van hun leerlingpopulatie en de schoolcontext geven zij vorm aan de school als oefenplaats voor democratie en diversiteit, en betrekken daar zo mogelijk ook de omgeving bij. Vanuit verwondering en interesse gaan leerlingen op zoek naar gemeenschappelijkheid en gedeelde 'opvattingen'. In gesprek met elkaar ontwikkelen zij begrip en empathie en herkennen en erkennen zij de ander als medemens. De school maakt ruimte voor de ervaring dat niet iedereen het met elkaar eens is of hoeft te zijn, dat hierdoor wrijving kan ontstaan en dat emoties daarbij een plek hebben. Ook de ervaring en het inzicht dat mensen uiteindelijk veel gemeenschappelijk hebben, zoals dezelfde basisbehoeften en dezelfde fundamentele rechten, hoort daarbij.

Behalve op het niveau van klas en school ontwikkelen leerlingen zich ook op andere schaalniveaus als burger: lokaal, regionaal, nationaal, Europees en mondiaal. Ze ontdekken overeenkomsten en verschillen tussen mensen, landen, culturen, religies, levensovertuigingen en politieke stromingen. Dit biedt een basis voor een klimaat waarin leerlingen leren elkaar en anderen te begrijpen, te waarderen en te respecteren. Daarbij leren ze zich ook te verplaatsen in elkaars en in andermans perspectieven.

3.

GROTE OPDRACHTEN EN BOUWSTENEN

Cursief zijn die woorden en zinsdelen die duiden op inhouden die weliswaar behoren tot het leergebied Burgerschap, maar die ook in andere leergebieden aan de orde komen en waarop burgerschap kan voortbouwen.

Grote opdracht 1: Vrijheid en gelijkheid

Relevantie:
Een democratische rechtsstaat maakt een vrije, diverse samenleving mogelijk. Om te functioneren in een democratische rechtsstaat is het wezenlijk dat leerlingen kennis verwerven van en betekenis geven aan de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

Inhoud:
Leerlingen groeien op in en door een democratische cultuur waarin zij vrij zijn om fundamenteel met elkaar van mening te verschillen. Leerlingen leren over en van ervaringen met de basiswaarden die ten grondslag liggen aan de democratische rechtsstaat, zoals deze staan in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind. Ook leren zij van ervaringen met de rechten en plichten die hieruit voortvloeien.
Over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en hun verhouding tot elkaar is debat. Daarbij kunnen grondrechten met elkaar botsen. Ook over het functioneren van de democratie en de rechtsstaat bestaat verschil van mening.

VRIJHEID EN GELIJKHEID

Primair onderwijs onderbouw

Onderbouwleerlingen ervaren dat er in de omgang tussen mensen regels en afspraken bestaan over hoe met elkaar en met spullen om te gaan. Ze ontwikkelen inzicht in het belang van regels en afspraken om op een prettige manier samen te zijn. Daarbij is de eigen vrijheid begrensd door de vrijheid van de ander: iedereen heeft dezelfde rechten.

Leerlingen leren:

- het belang van regels in de klas en op school voor spelen en samenwerken;
- leefregels en afspraken thuis en in de omgeving te benoemen en te vergelijken;
- dat zij vrijheid hebben in het maken van keuzes, rekening houdend met de keuzes van medeleerlingen en de geldende afspraken in de klas;
- dat iedereen rechten en plichten heeft.

VRIJHEID EN GELIJKHEID

Primair onderwijs bovenbouw

In de PO-bovenbouw ervaren leerlingen dat de regels en afspraken in de directe leefomgeving van bijvoorbeeld de klas- en thuissituatie kunnen verschillen. Eveneens ontwikkelen leerlingen het inzicht dat ook in de bredere samenleving regels en afspraken gelden. Ze kunnen dit inzicht in verband brengen met de democratische rechtsstaat.
Door oefening ontwikkelen leerlingen inzicht in de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en mogelijke spanning tussen deze basiswaarden. Zij leren dat de rechten die zij hebben voortkomen uit grondrechten, mensenrechten en kinderrechten. Zij leren tevens dat deze rechten niet voor iedereen in de wereld gewaarborgd zijn en gerespecteerd worden.

Leerlingen leren:

- over de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit van de democratische rechtsstaat;
- over grondrechten, mensenrechten en kinderrechten en het belang ervan; dat iedereen gelijke rechten heeft die universeel zijn en onlosmakelijk met elkaar verbonden;
- dat de rechtsstaat kaders biedt voor rechten en vrijheden en bescherming tegen willekeur en machtsmisbruik;
- over de waarborging van en het respect voor die rechten hier en daar;
- over het belang van regels en afspraken thuis en op school en deze te vergelijken met die in de publieke ruimte;
- waarom zij vrijheid hebben in het maken van keuzes, rekening houdend met de keuzes van medeleerlingen en de geldende afspraken in de klas en omgeving;
- hoe de basiswaarden tot uiting komen of kunnen komen in de eigen klas- en schoolcontext en in de omgeving.

VRIJHEID EN GELIJKHEID

Voortgezet onderwijs onderbouw

In het voortgezet onderwijs verdiepen leerlingen hun inzicht in de wording en werking van de democratische rechtsstaat en de betekenis daarvan in het leven van burgers. Tussen mensenrechten onderling en tussen de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en mensenrechten kan spanning ontstaan. Leerlingen in de onderbouw ontwikkelen de capaciteiten om deze spanning te duiden en krijgen inzicht in hun mogelijkheden om ervaren onrecht en ongelijkheid aan de orde te stellen.

Leerlingen leren:

- het belang van regels in de klas en op school om te kunnen samenwerken;
- over de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit als grondslag van de democratische rechtsstaat en de mogelijke spanningen daartussen;

- over *de wording*, werking, waardering en begrenzing van grondrechten en mensenrechten*, en hun status in internationale verdragen;*
- over *rechtspraak als waarborg voor grondrechten en veiligheid;*
- over mogelijke dilemma's bij het waarborgen van en het respect voor mensenrechten en manieren om over die dilemma's een eigen positie in te nemen;
- in welke mate zij rechten hebben en vrijheid in het maken van keuzes, in het licht van de plichten en dilemma's die bij het leven horen;
- in hoeverre de basiswaarden tot uitdrukking komen in de school en in het samenleven;
- hoe zij op kunnen komen voor de rechten en belangen van zichzelf en van anderen.

Aanbevelingen vo bovenbouw

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Maak ruimte voor onderzoek naar de fundamenten van de democratische rechtsstaat en de mensenrechten, hier en daar, nu en straks
- Laat leerlingen nadenken over de werking, waardering, begrenzing en versterking van grondrechten en mensenrechten hier en op wereldschaal, nu en in de toekomst.
- Betrek daarbij ook internationale rechtspraak als waarborg voor grondrechten en veiligheid.
- Laat leerlingen nadenken over huidige en toekomstige dilemma's bij de waarborging van en het respect voor mensenrechten en over manieren om daar een eigen positie over in te nemen.
- Laat leerlingen reflecteren op de vraag in welke mate mensen als zodanig vrijheid hebben, in het licht van de plichten, dilemma's en beperkingen die ook bij het leven horen.
- Daag leerlingen uit om op te komen voor de bevordering van basiswaarden in de samenleving en de wereld.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 2: Macht en inspraak

Relevantie:
De democratische rechtsstaat is een manier om macht te verdelen, burgers een stem te geven en hen te beschermen tegen willekeur en machtsmisbruik. Om bij te kunnen dragen aan de instandhouding van een democratische cultuur is het van belang om inzicht te hebben in de wording, werking en betekenis van de democratische rechtsstaat en in machtsvraagstukken.

Inhoud:
Leerlingen leren over historische contexten waar democratie, de democratische rechtsstaat en de drie basiswaarden uit zijn voortgekomen. Ze onderzoeken verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Ze vergelijken verschillende bestuursvormen die er waren, zijn en denkbaar zijn met onze huidige democratische rechtsstaat.

Leerlingen leren over en van besluitvormingsprocessen van lokaal tot internationaal niveau en de invloed die zij hier mogelijk op kunnen uitoefenen - passend bij hun situatie en mogelijkheden. Zij leren om te gaan met invloed en macht van anderen. Ze gaan hier geïnformeerd en beargumenteerd over met elkaar in dialoog. Leerlingen leren maatschappelijke vraagstukken waarin machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen een rol spelen te analyseren. Ze ervaren dat zijzelf, anderen, de overheid en diverse organisaties hierin een rol en verantwoordelijkheid hebben.

MACHT EN INSPRAAK

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het PO worden leerlingen zich ervan bewust dat mensen besluiten nemen en dat er in verhoudingen sprake kan zijn van hiërarchie. In de onderbouw ligt de nadruk op het kennismaken met macht en gezag en de manier waarop dit georganiseerd is in de klas, op school, in de eigen woonomgeving en in het land. Leerlingen ervaren dat zij inspraak hebben in bepaalde besluitvormingsprocessen en weten welke consequenties er gelden wanneer zij zich niet houden aan de regels die gesteld zijn door gezaghebbenden.

Leerlingen leren:

- dat er regels en afspraken gelden thuis, op school en in de publieke ruimte, en welke consequenties het kan hebben als je regels overtreedt of afspraken schendt.
- dat er mensen zijn benoemd of gekozen die gezag hebben of dragen op school, in de woonplaats en in het land;
- dat er regels en afspraken gelden in ons land en welke rol verschillende mensen hebben bij het handhaven ervan;
- het verschil tussen regels en afspraken, en de mogelijkheden en grenzen voor leerlingen om daar over mee te praten;

MACHT EN INSPRAAK

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het PO groeit het bewustzijn over de verdeling van macht en gezag tussen mensen in verschillende rollen in de directe omgeving en de samenleving. Ze kunnen een verband leggen tussen vrijheid, gelijkheid enerzijds en anderzijds machtsverhoudingen, besluitvormingsprocessen, politieke instituties in de rechtsstaat en democratie.

Leerlingen leren:

- *over gezagsdragers en politieke instituties in Nederland, Europa en de wereld;*
- *over de totstandkoming en handhaving van regels in Nederland en Europa;*
- over de werking van ons politieke bestel;
- wat de buitenwerkingstelling van de rechtsstaat kan betekenen, *uitgelegd aan de hand van de Duitse bezetting en de Holocaust;*
- over verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit;
- over rollen van en verhoudingen tussen mensen op school, in de buurt en in het land;
- manieren waarop ze besluitvormingsprocessen op vreedzame wijze kunnen beïnvloeden en hoe ze daar verantwoordelijkheid voor kunnen nemen;
- over manieren om op school of in de eigen omgeving macht te organiseren en uit te oefenen.

MACHT EN INSPRAAK

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het VO wordt inzicht in de verdeling van macht en gezag verder uitgebreid met ondemocratische machtsverdelingen en staatsvormen en met internationale instituties en verhoudingen. Leerlingen ontdekken dat het systeem van staatsinrichting en rechtsstaat niet een vanzelfsprekendheid is, maar een geschiedenis heeft en kwetsbaar is. Leerlingen reflecteren op hun eigen positie, macht en invloed.

Leerlingen leren:

- *over staatsvormen zoals monarchie, republiek, aristocratie, dictatuur en totalitaire systemen;*
- *over de wording,* werking en waardering van de staatsinrichting van Nederland en Europa en het belang van de scheiding der machten;
- *over historische contexten die van belang zijn voor het ontstaan van en de waardering voor de democratische rechtsstaat en de mensenrechten in Nederland en Europa zoals de Opstand, de Franse en Bataafse Revolutie, ideologieën en totalitaire systemen, genocides en onafhankelijkheidsoorlogen;*
- over de voor- en nadelen en de (on)mogelijkheden van internationale samenwerking binnen de Europese Unie en de Verenigde Naties;
- manieren waarop ze besluitvormingsprocessen kunnen organiseren;
- manieren om op school of in de eigen omgeving macht te onderzoeken, te organiseren en uit te oefenen; over manieren waarop andere groepen in het land macht organiseren;
- verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit te onderzoeken en vergelijken;

- manieren om de rol van macht in actuele maatschappelijke vraagstukken te onderzoeken, alsmede de mogelijkheden die zijzelf en anderen hebben om daar invloed op uit te oefenen.

Aanbevelingen vo bovenbouw

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Maak ruimte voor onderzoek naar verschillende staatsvormen die er waren, zijn en denkbaar zijn en stel leerlingen in staat daar een gefundeerde eigen visie op te ontwikkelen.
- Laat leerlingen nadenken over de wording, werking, waardering en de begrenzing van de democratische rechtsstaat, hier en op wereldschaal, nu en in de toekomst.
- Betrek daarbij ook de notie van burgerlijke ongehoorzaamheid.
- Laat leerlingen nadenken over huidige en toekomstige uitdagingen aan de democratische rechtsstaat in relatie tot mondiale thema's zoals globalisering en technologie.
- Laat leerlingen reflecteren op bedreigingen van de democratische rechtsstaat zoals polarisering en radicalisering, de kloof tussen arm en rijk, georganiseerde criminaliteit, enzovoort.
- Daag leerlingen uit om op te komen voor de democratische rechtsstaat, hier en elders.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 3: Democratische cultuur

Relevantie

Om een democratische cultuur te onderhouden zijn burgers nodig die mee kunnen doen en rekening kunnen houden met anderen. Leerlingen zijn burgers, nu en in wording, die op school ervaringen opdoen met het toepassen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit in contexten die voor hen betekenisvol zijn.

Inhoud

In de veiligheid van de eigen klas en school en waar mogelijk ook daarbuiten, verkennen en oefenen leerlingen hun rol en invloed als deelnemer aan een samenleving. De school biedt leerlingen handvatten in het denken over, het omgaan met en het reflecteren op diverse waarden, overtuigingen, belangen en emoties waarmee verschillen van inzicht verbonden kunnen zijn.

Leerlingen leren hoe ze kunnen participeren in een democratische cultuur. Binnen een democratische cultuur verkennen zij vrijheid, gelijkheid en solidariteit en de spanning daartussen. Ze oefenen het voeren van dialoog, het deelnemen aan gezamenlijke besluitvormingsprocessen en het ontwikkelen van een respectvolle omgang met diversiteit en soms tegengestelde opvattingen. Daarbij gaat het er niet alleen om wat er gezegd wordt, maar ook om hoe het gezegd wordt, en welke emoties dat op kan roepen. Ook gericht vragen stellen en actief kunnen luisteren zijn hier belangrijke vaardigheden voor.

DEMOCRATISCHE CULTUUR

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw gaan leerlingen hun eigen gevoelens herkennen en benoemen en krijgen ze inzicht in gevoelens en emoties van anderen. Leerlingen ervaren dat zij een stem hebben en deze kunnen gebruiken. Zij ervaren dat hun stem gehoord wordt en dat hun inbreng ertoe doet bij besluitvormingsprocessen in de klas. Zij weten dat de ander ook een stem heeft en kunnen hier actief naar luisteren. Leerlingen ervaren overeenkomsten en verschillen in het gedrag van mensen. Leerlingen leren op te komen voor zichzelf en rekening te houden met de gevoelens en standpunten een ander.

Leerlingen leren:

- om te gaan met hun wensen en hun opvattingen en leren zich hierover uit te spreken;
- de gevoelens, wensen en opvattingen van anderen te herkennen;
- te accepteren dat anderen iets anders willen, maar dat dit niet tot een conflict hoeft te leiden;
- hun stem te gebruiken tijdens gezamenlijke besluitvormingsprocessen;
- dat de ander ook een stem en mogelijk een ander gezichtspunt heeft; leren hier naar te luisteren en vragen te stellen om meer over de ander en zijn of haar gezichtspunt te weten te komen;
- conflicten in de klas op een vreedzame manier op te lossen

DEMOCRATISCHE CULTUUR

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het PO worden leerlingen zich bewust van het feit dat zij een stem hebben in kwesties die hen aangaan en leren hun mening te onderbouwen. Zij weten dat er bij besluitvormingsprocessen een opbouw is van meedenken, meepraten, meedoen en meebeslissen. Zij ontwikkelen meer begrip voor de inbreng van anderen en erkennen het belang van draagvlak voor besluiten. Zij weten dat meningsverschillen emoties kunnen oproepen en kunnen leiden tot conflict. In die gevallen kunnen ze daar op een vreedzame manier mee omgaan.

Leerlingen leren:

- dat het meepraten over zaken die hen aangaan een (kinder)recht is;
- *hun mening te verwoorden en daar eenvoudige argumenten voor te geven;*
- in de context van de klas te proberen anderen van hun mening te overtuigen;
- *de mening van anderen in eigen woorden samen te vatten;*
- hun eigen mening bij te stellen op basis van nieuwe inzichten;
- hun stem te gebruiken tijdens besluitvormingsprocessen in de klas- en schoolcontext en daarbij ruimte te maken voor de mening van alle leerlingen;
- er rekening mee te houden dat hun mening of uitlatingen emoties teweeg kunnen brengen bij anderen;
- dat mensen over onderwerpen verschillend kunnen denken; dat die verschillen soms wel, soms niet overbrugd kunnen worden, en soms ook tot spanningen en conflicten leiden;
- conflicten in de directe omgeving op een vreedzame manier op te lossen, maar ook accepteren dat conflicten kunnen blijven bestaan.

DEMOCRATISCHE CULTUUR

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het VO ontwikkelen leerlingen democratische werkwijzen toe te passen, waarbij de eigen mening wordt verwoord en onderbouwd. Het deelnemen aan en beïnvloeden van besluitvormingsprocessen staan daarbij centraal. Leerlingen kunnen hieraan deelnemen, zich betrokken tonen en verantwoordelijkheid nemen voor genomen besluiten. Het vermogen om actief te luisteren en inhoudelijk te reageren op anderen ontwikkelt zich in deze fase zodat vormen van dialoog en debat kunnen worden toegepast. Deze communicatievormen dragen bij aan de ontmoeting met anderen en het andere. Dit legt de basis voor het empathie en het begrijpen van de meningen, opvattingen en leefwijzen van anderen.

Leerlingen leren:

- standpunten onderbouwd te uiten, ook als dit een minderheidsstandpunt is, en anderen daar in discussie, debat of dialoog van proberen te overtuigen;
- *de mening van anderen in eigen woorden samen te vatten,* te beoordelen en er met inhoudelijke argumenten op te reageren.
- hun eigen mening bij te stellen op basis van nieuwe inzichten;

- manieren om de deelname van alle participanten aan dialoog, debat en discussie te bevorderen en te bewaken en ook minderheidstandpunten actief te onderzoeken;
- over verschillen van inzicht, en de waarden, overtuigingen, belangen en emoties die daarmee gemoeid zijn; dat die verschillen van inzicht niet altijd overbrugd kunnen of hoeven worden;
- conflicten in de klas en op school op een vreedzame manier op te lossen maar ook te accepteren dat conflicten kunnen blijven bestaan;
- spanningen en conflicten wereldwijd te onderzoeken in termen van verschillen van waarden, inzicht en belang;
- kwesties van (on)macht, (on)recht, (on)vrijheid of (on)gelijkheid in de wereld te onderzoeken, alsmede de mogelijkheden die de overheid en de leerling zelf hebben om in zulke kwesties te handelen;
- op welke manieren zij deel kunnen nemen aan het maatschappelijk debat en invloed kunnen uitoefenen op besluitvormingsprocessen; de ruimte die zij hebben om dit te doen te bevragen en zo mogelijk en zo nodig te gebruiken.

Aanbevelingen vo bovenbouw

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Laat leerlingen standpunten niet alleen onderbouwen maar ook rechtvaardigen c.q. toetsen aan morele en ethische principes en aan rechten.
- Daag leerlingen uit om verschillen van inzicht, en de waarden, overtuigingen, belangen en emoties die daarmee gemoeid zijn, bij zichzelf en bij anderen te analyseren, daarop te reflecteren en de eigen inzichten zo nodig bij te stellen.
- Laat leerlingen nadenken over verschillende oorzaken van actuele conflicten in Nederland, Europa en de wereld en daag hen uit om verschillende scenario's uit te werken om die binnen de internationale rechtsorde zo mogelijk geweldloos op te lossen.
- Laat leerlingen kwesties waarin (on)macht, (on)recht, (on)vrijheid en (on)gelijkheid een rol spelen in samenhang met de zgn. mondiale thema's onderzoeken.
- laat hen daarbij ook reflecteren op de mogelijkheden die zij en anderen hebben om hierop concreet te handelen, en welke mogelijkheden er bestaan het eigen handelingsvermogen en dat van anderen te vergroten.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 4: Identiteit

Relevantie:

Gelijkheid voor de wet legt de basis voor gelijkwaardigheid en maakt mogelijk dat iedereen de vrijheid heeft een eigen identiteit te ontwikkelen. Die identiteit is gelaagd en omvat verschillende aspecten zoals sociaaleconomische achtergrond, levensbeschouwing, religie en cultuur, fysieke en mentale mogelijkheden, politieke- en seksuele oriëntaties en expressies van gender. Identiteit wordt bovendien gevormd binnen lokale, regionale, nationale en internationale contexten.

Het is belangrijk dat leerlingen zich bewust worden van hun identiteit, waar de verschillende aspecten van die identiteit uit voortkomen en hoe het geheel aan verandering onderhevig is. Identiteit beïnvloedt de opvattingen van mensen over maatschappelijke vraagstukken en de manieren waarop ze zich de publieke ruimte manifesteren.

Inhoud van de opdracht:

Op school en in de ontmoeting met de ander ontwikkelen leerlingen inzicht in hun eigen identiteit en oefenen ze met verschillende rollen of identiteitsposities. Identiteit wordt onder andere gevormd in sociale contexten en door identificatie met andere mensen.
Leerlingen ontwikkelen inzicht in en leren omgaan met de overeenkomsten en de verschillen tussen en binnen identiteiten. Zij onderzoeken en spreken over mogelijke spanningen tussen en binnen identiteiten, en de invloed van groepsidentiteiten op anderen en op henzelf. Leerlingen ontwikkelen hun identiteit; zij reflecteren op die ontwikkeling en toetsen hun gevoelens, overtuigingen en idealen aan die van anderen en van de samenleving, en bepalen zo ook hun plek in de publieke ruimte.

IDENTITEIT

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het primair onderwijs verkennen leerlingen spelenderwijs wie ze zijn. Ze leren woorden te geven aan wat ze denken, voelen, willen en doen. Ze geven zichzelf een plek in de klas, op school en het gezin. Ze worden zich ervan bewust welke regels er zijn en welke cultuur bij hen thuis heerst.

Leerlingen leren:

- de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en te bewaken (emotioneel, fysiek);
- woorden te geven aan wat ze denken, doen, willen en willen worden; leren dat hun taal of talen deel uitmaken van wie zij zijn;
- te benoemen wat ze al kunnen en wat nog niet; wat ze leuk vinden om te doen.
- hun primaire emoties te herkennen, benoemen en ermee om te gaan;
- over zichzelf te praten in termen van toen, nu en later, hier en daar (bijvoorbeeld: *“toen was ik … nu ben ik, later wil ik…”; “hier ben ik/ doe ik … daar ben ik/ doe ik”);*
- te benoemen wat bij hen thuis belangrijke tradities, vieringen en rituelen zijn.

IDENTITEIT

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het primair onderwijs ontwikkelen leerlingen een meer uitgesproken identiteit. De rollen van klasgenoten, de sociale omgeving, media en andere identificatiefiguren wordt groter. Ze worden zich meer van bewust van het belang achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties bij het ontwikkelen van een identiteit.

Leerlingen leren:

- *De eigen grenzen te herkennen, te benoemen en actief te bewaken (emotioneel, fysiek en seksueel);*
- *te duiden wat ze denken, doen, willen en willen worden, en daar gepast naar handelen;*
- *hun primaire en secundaire emoties te herkennen, te benoemen en hier bewust mee omgaan;*
- *te benoemen wat ze al goed kunnen en wat ze nog beter onder de knie willen krijgen, ook in het licht van het onderwijs dat ze na de basisschool willen volgen;*
- uit te drukken met welke groep(en) in cultuur en samenleving ze zich verbonden voelen en welke betekenis symbolen en rituelen voor hen hebben, waaronder ook nationale symbolen;
- enkele verschillende aspecten waardoor hun identiteit mede gevormd is bewust waar te nemen: gender, gezin, sociaaleconomische achtergrond, levensbeschouwing, religie en cultuur;
- te reflecteren op de mate waarin hun identiteit mede gevormd is en beïnvloed wordt door leeftijdgenoten, groepsidentiteiten, (sociale) media, maar ook door persoonlijke mogelijkheden en beperkingen;
- na te denken over schoonheidsidealen, gender, seksualiteit, etniciteit en (on)gelijkheid zoals die gerepresenteerd worden in/op (sociale) media, en welke invloed die beelden op hen hebben.

IDENTITEIT

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs oriënteren leerlingen zich met andere ogen op hun identiteit. Hun lichaam en hun schoolomgeving verandert, zij moeten aan andere, ook meer 'volwassen' verwachtingen voldoen. De rol van de groep wordt belangrijk, maar ook het exploreren van een heel eigen positie in de wereld. In verband met het kiezen van sectoren of profielen wordt ook het ontwikkelen van enig inzicht in hun talenten, ambities en toekomstverwachtingen belangrijker. Het besef ontstaat dat een identiteit gelaagd is en samenhangt met rollen en situaties.

Leerlingen leren:

- *de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en bewust te bewaken (emotioneel, fysiek, seksueel);*
- *te begrijpen dat en hoe dat wat ze denken, doen en willen verband houdt met de veranderingen die ze in de puberteit doormaken;*
- *te onderzoeken wat hun ambities en hun toekomstverwachtingen zijn, hun talenten en ontwikkelmogelijkheden; hoe ze die gericht kunnen inzetten bij het maken van een keuze voor een sector, profiel en/of vakkenpakket;*

- uit te drukken en te onderzoeken met welke groep(en) in cultuur en samenleving ze zich verbonden voelen en wat dat voor henzelf betekent;
- uit te drukken wat eigen idealen, overtuigingen, oordelen en vooroordelen zijn;
- te reflecteren op de mate waarin hun persoonlijke identiteit mede gevormd is en wordt door leeftijdgenoten, groepsidentiteiten, tradities en/in socialisatie-processen, hun eigen mogelijkheden en beperkingen, en hoe dat alles hen dat helpt of hindert om rollen of identiteitsposities te exploreren;
- relaties te leggen tussen verschillende aspecten die hun identiteit mede vormgeven en mogelijk met elkaar op gespannen voet staan: gender, levensbeschouwing, religie, cultuur, sociaaleconomische achtergrond, politieke en seksuele oriëntatie; regionale en/of nationale identiteit(en) en/in Europa;
- te reflecteren op hoe schoonheidsidealen, gender, sekse en seksualiteit, etniciteit en (on)gelijkheid in de maatschappij gerepresenteerd worden en hoe zij zich daar bewust toe willen verhouden.

Aanbevelingen vo bovenbouw

In de bovenbouw lopen de levens van jongeren verder uit elkaar. Ze zitten in verschillende sectoren en profielen en bereiden zich voor op verschillende beroepen of studies. Via baantjes, stages en vrijwilligerswerk nemen ze ook deel aan andere maatschappelijke contexten. De burgerschapsontwikkeling richt zich op het ontwikkelen van zelfbewuste jongvolwassenen die keuzes maken voor vervolgopleidingen in mbo, hbo of wo.
Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.
Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Laat leerlingen reflecteren op de rol van emoties en overtuigingen in het eigen handelen, om zo nodig dat handelen en die overtuigingen bij te stellen en/of die emoties te onderzoeken.
- Nodig leerlingen uit zich over de denk- en ervaringswereld van anderen te informeren en die voor zover mogelijk vanuit een binnenperspectief te onderzoeken en te beschrijven.
- Laat leerlingen breed onderzoeken wat hun ambities en hun toekomstverwachtingen zijn in relatie tot hun talenten en hun ontwikkelmogelijkheden; laat hen dit gericht inzetten bij het maken van een zelfstandige en gerichte keuze voor een beroep, vervolgopleiding en vrije tijd.
- Laat leerlingen analyseren hoe en reflecteren op de mate waarin hun identiteit mede gevormd is en wordt door hun eigen mogelijkheden en beperkingen, door leeftijdsgenoten en groepsidentiteiten, en geef hen de ruimte en de rolmodellen om daar als individu een eigen positie tegenover in te kunnen nemen.
- Nodig leerlingen via een breed leerstofaanbod uit om relaties te leggen tussen verschillende aspecten die identiteit in het algemeen vormgeven en dit te betrekken op hun eigen ontwikkeling, toen, nu en straks; binnen de school en daarbuiten.
- Vraag leerlingen uit te leggen met welke groep(en) in cultuur, samenleving en politiek ze zich verbonden voelen en wat dat voor hun handelen als individu en als burger betekent.
- Prikkel leerlingen om te onderbouwen en te verantwoorden wat hun idealen en overtuigingen zijn, ook in het licht van de zgn. mondiale thema's.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 5: Diversiteit

Relevantie:

Uitgangspunt van een democratische samenleving is dat iedereen voor de wet gelijk is. Gelijkwaardigheid en gelijke behandeling moeten worden bevorderd. De rechtsstaat vormt de grondslag voor een vrije, diverse samenleving waarin mensen met verschillende sociaaleconomische, levensbeschouwelijke, religieuze en culturele achtergronden, fysieke en mentale mogelijkheden, politieke- en seksuele oriëntaties en expressies van gender gelijkwaardig kunnen samenleven.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen ontwikkelen inzicht in overeenkomsten en verschillen in achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties en gaan daarover in gesprek. De gelijkheid van mensen zoals vastgelegd in artikel 1 van de grondwet biedt hiervoor het kader.

De school dient als oefenplaats voor het omgaan met diversiteit en inclusie. Om hier vorm aan te geven, betrekt de school hier de omgeving bij. Leerlingen leren over en ontmoeten mensen met andere achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties dan hen vertrouwd zijn. Dit biedt kansen om het empathisch vermogen te versterken.

DIVERSITEIT

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het primair onderwijs verkennen leerlingen spelenderwijs verschillende aspecten van hun identiteit in relatie tot de ander. Naarmate zij zich meer bewust worden van zichzelf, op andere plekken komen en zich gaan spiegelen aan rolmodellen nemen ze bewust of onbewust verschillen waar zoals: culturele achtergronden en fysieke kenmerken. Zij leren en begrijpen dat er overeenkomsten en verschillen zijn.

Leerlingen leren:

- de primaire emoties met de bijbehorende lichaamstaal van een ander te herkennen en benoemen;
- de grenzen (emotioneel en fysiek) van de ander te herkennen en daar rekening mee te houden;
- fysieke kenmerken van zichzelf te benoemen en te vergelijken met die van de ander;
- over vriendschap en verliefdheid;
- de eigen gezinssituatie en thuiscultuur of –culturen te vergelijken met die van een ander;
- woorden te geven aan wat de ander doet en wil en daarin overeenkomsten en verschillen te ontdekken;
- samen en/of met hulp van anderen onderlinge conflicten vreedzaam op te lossen.

DIVERSITEIT

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het primair onderwijs leren leerlingen zich verder te verplaatsen in klasgenoten en andere mensen in hun sociale omgeving. Ze spiegelen zich aan andere rolmodellen in media en identificeren zich hiermee. Op school verdiepen ze zich in de overeenkomsten en verschillen tussen mensen die andere achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties hebben.

Leerlingen leren:

- *hoofdzaken over religieuze en levensbeschouwelijke stromingen en culturele tradities en gebruiken die in onze diverse samenleving een rol spelen;*
- *over seksualiteit, verschillende seksuele oriëntaties en expressies van gender;*
- *de grenzen (emotioneel, fysiek en seksueel) van anderen herkennen en daar rekening mee te houden;*
- de secundaire emoties van de ander te herkennen en te benoemen en te anticiperen op reacties van anderen op het eigen handelen;
- uit te wisselen over wat gedeelde en verschillende waarden, overtuigingen, idealen en toekomstverwachtingen zijn;
- overeenkomsten en verschillen tussen mensen te herkennen, te benoemen, en in aanzet te verklaren;
- hoe groepsgedrag en (sociale) media de houdingen en het gedrag van klasgenoten mede kunnen verklaren.

DIVERSITEIT

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het VO verdiepen leerlingen zich in de identiteit van de ander. Door het ontmoeten van de ander en een dialoog aan te gaan over onderwerpen waarover verschillend kan worden gedacht ontwikkelen leerlingen inzicht in en respect voor andere opvattingen en manieren om in het leven te staan.

Leerlingen leren:

- *over het ontstaan van een diverse samenleving in Nederland in de context van een globaliserende wereld;*
- *over aspecten van de emancipatie van verschillende groepen mensen door de geschiedenis heen;*
- *hoofdzaken over religieuze en levensbeschouwelijke stromingen in Nederland en de wereld;*
- *rekening te houden de grenzen van anderen en die op basis van gemaakte afspraken actief te helpen bewaken;*
- zich binnen hun mogelijkheden in de beleving en het perspectief van de ander te verplaatsen;
- rekening te houden met het welbevinden van anderen en hun overwegingen en gedrag, inclusief hun taaluitingen, gericht aan sociale situaties aan te passen;
- te herkennen waar beperkingen liggen in de communicatie met anderen en te zoeken naar mogelijkheden om daarop te handelen;
- overeenkomsten en verschillen in waarden en overtuigingen te herkennen, te bespreken en te wegen; verschillen van inzicht te onderzoeken als verschillende claims op waarheid en deze zo nodig naast elkaar kunnen laten bestaan;

- rekening te houden met de idealen en toekomstverwachtingen van anderen;
- hoe groepsgedrag en (sociale) media de houdingen en het gedrag van peers en groepen in de publieke ruimte mede kunnen verklaren.

Aanbevelingen vo bovenbouw

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Geef vraagstukken rond diversiteit en inclusie een plek in examenprogramma's voor vakken of leergebieden.
- Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen over diversiteitsvraagstukken in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele identiteit(en) en collectieve identiteit(en).
- Betrek diversiteitsvraagstukken actief op de mondiale thema's globalisering, duurzaamheid en gezondheid en laat leerlingen deze in relatie tot elkaar op morele en ethische dimensies onderzoeken.
- Laat leerlingen nadenken over de mate waarin vraagstukken van diversiteit te maken hebben en mogelijk zullen hebben met hun eigen carrièreperspectieven en de te kiezen vervolgopleiding.
- Laat leerlingen reflecteren op cultureel bepaalde normen en waarden rond gender en seksualiteit in Nederland en in de wereld. Laat hen nadenken over de mogelijkheid en de wenselijkheid om seksuele en reproductieve gezondheid rechten in de wereld te effectueren.
- Daag leerlingen uit om de denk- en ervaringswereld van mensen met andere overtuigingen, mogelijkheden en effectieve rechten vanuit hun context te verstaan;
- laat hen de overeenkomsten en verschillen tussen waarden, (geloofs-)overtuigingen en cultureel bepaalde uitdrukkingsvormen en levenswijzen van de eigen en andere groepen en verschillen daartussen analyseren.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 6: Solidariteit

Relevantie:

Iedereen in de samenleving heeft gelijke rechten, maar kansen zijn niet gelijk verdeeld. Dit roept de vraag op hoe iedereen een volwaardige deelnemer aan de samenleving kan zijn of worden en hoe vrijheid en solidariteit zich daarbij tot elkaar verhouden. Overheid, andere organisaties en mensen zelf organiseren solidariteit. Voor het samenleven is het belangrijk dat kinderen bewust worden van mogelijkheden en verantwoordelijkheden voor het bevorderen van rechtvaardigheid en inclusie.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen leren na te denken over maatschappelijke vraagstukken en de keuzes die daarmee samenhangen. Ook op school worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als ongelijkheid, discriminatie, in- en uitsluiting. De school maakt vraagstukken rond solidariteit en rechtvaardigheid bespreekbaar. Leerlingen verkennen op welke manieren zij op kunnen komen voor henzelf en voor anderen, hoe ze invloed uit kunnen oefenen, op kunnen komen voor de rechten van de mens en het kind en bij kunnen dragen aan rechtvaardigheid en inclusie.

SOLIDARITEIT

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het primair onderwijs ontdekken leerlingen dat er overeenkomsten en verschillen tussen mensen bestaan. Ze ervaren wat het is om deel uit te maken van groepen en dat overeenkomsten en verschillen binnen groepen een rol spelen. In het samen spelen ontwikkelen leerlingen te geven en te nemen, partij te kiezen en ontstaan gevoelens van empathie en solidariteit. Het besef ontstaat dat zijzelf of anderen soms ongelijkwaardig behandeld worden.

Leerlingen leren:

- eenvoudige taken en problemen uit te voeren of op te lossen met respect voor de afspraken die onderling gemaakt zijn;
- te benoemen wat ze zelf nodig hebben; te zien wat anderen nodig hebben en wat dat betekent voor hun eigen handelen;
- in concrete situaties te herkennen en te benoemen wat ze eerlijk vinden of oneerlijk, goed dan wel slecht, welke spanningen dit op kan leveren en wat dat kan betekenen voor hun handelen;
- over in- en uitsluiting en pesten in de klas.

Opmerking: De onderwerpen die ook binnen andere leergebieden aan de orde komen, zijn grijs gedrukt.

SOLIDARITEIT

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw gaan de ontwikkeling uit de onderbouw door en wordt het besef van sociale verhoudingen versterkt. Leerlingen ervaren processen van in- en uitsluiting op persoonlijk niveau en zien deze processen ook terug in de samenleving. Concepten als gelijkwaardigheid en gelijke rechten en de tegenpolen daarvan zijn voor leerlingen in deze leeftijd te begrijpen. Leerlingen kunnen rekening houden met de ander en vanuit rechtvaardigheidsbesef op te (willen) komen voor anderen en anderen te helpen.

Leerlingen leren:

- *taken uit te voeren of problemen op te lossen met respect voor de afspraken die onderling gemaakt zijn;*
- *doelen te stellen en werkwijzen te bepalen voor werk dat je alleen of samen doet;*
- *manieren om voor hun eigen belangen en die van de groep op te komen;*
- manieren om voor concrete anderen hier én elders op te komen: dat kind in die omstandigheid;
- voorbeelden van uitsluiting, onrechtvaardigheid, discriminatie en ongelijke behandeling in de eigen omgeving en in het land te herkennen en te benoemen.
- manieren om kwesties rond solidariteit op school of in de omgeving te onderzoeken, deze aan te kaarten en daar zo mogelijk gevolg aan te geven;
- na te denken over de rollen die de overheid, middenveld en burgers kunnen spelen bij het bevorderen van solidariteit en rechtvaardigheid.

SOLIDARITEIT

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs kunnen leerlingen zich binnen de eigen leefomgeving verhouden tot maatschappelijke vraagstukken in het perspectief van solidariteit. Ze ontwikkelen inzicht in de samenhang tussen het eigen belang, het belang van anderen en het algemeen belang. Ze leren keuzes te maken in het omgaan met deze vraagstukken en dat deze gevolgen hebben voor zichzelf en de omgeving, die samenhangen met ongelijkheid, discriminatie en in- of uitsluiting.

Leerlingen leren:

- vraagstukken rond discriminatie, inclusie, rechtvaardigheid en solidariteit in Nederland en elders te onderzoeken; de ruimte die er is om daar verandering in te brengen te onderzoeken en zo mogelijk te gebruiken;
- in te zien dat mensen verschillende belangen, overwegingen en overtuigingen hebben, en dat dit spanningen op kan leveren;
- het eigen handelen en dat van anderen af te wegen tegen noties van solidariteit en rechtvaardigheid;
- manieren om opvattingen te verwoorden, ook als dit een minderheidstandpunt is; respectvol en empathisch om te gaan met opvattingen van anderen, ook als dat minderheidsstandpunten zijn;
- ethische dimensies van vraagstukken rond solidariteit en rechtvaardigheid in Nederland en elders te herkennen, te onderzoeken en af te wegen;

- na te denken over de rollen en middelen die overheid, middenveld, bedrijfsleven, burgers en andere organisaties in Nederland en Europa (kunnen) hebben bij het bevorderen van solidariteit.

Aanbevelingen vo bovenbouw

In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs kunnen leerlingen zich beter verhouden tot maatschappelijke vraagstukken. Ze leren keuzes te maken hoe ze moeten omgaan met de vraagstukken en leren hun eigen handelen te verantwoorden. Zij zijn zich ervan bewust dat hun keuzes en handelen gevolgen hebben voor zichzelf en de omgeving.

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa. Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Geef vraagstukken rond rechtvaardigheid en solidariteit een plek in examen- programma's voor vakken of leergebieden.
- Daag leerlingen uit om ruimte voor zichzelf en voor anderen om rechtvaardigheid en solidariteit te bevorderen bewust te gebruiken, na te denken over mogelijkheden om die ruimte voor zichzelf en voor ander te vergroten en hierop zo mogelijk te handelen.
- Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen over vragen van rechtvaardigheid en solidariteit in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele wensen en collectieve belangen, alsmede tussen verschillende collectieve belangen;
- Laat leerlingen nadenken over de mogelijkheden die internationale organisaties, nationale overheden, middenveld, bedrijfsleven en andere organisaties in Nederland en in de wereld hebben om solidariteit te bevorderen, en wat de werkzaamheid en de grenzen van hun interventies kunnen zijn, hun voor- en hun nadelen.
- Betrek thema's rond rechtvaardigheid en solidariteit structureel op een of enkele mondiale thema's (duurzaamheid, globalisering, gezondheid en technologische ontwikkelingen) en laat leerlingen deze in relatie tot elkaar op morele en ethische dimensie onderzoeken.
- Laat leerlingen nadenken over de mate waarin vraagstukken van rechtvaardigheid en solidariteit te maken hebben gehad en mogelijk zullen hebben met hun eigen carrièreperspectieven en de te kiezen vervolgopleiding.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 7: Digitaal samenleven

Relevantie:

Digitale technologie stelt burgers in staat om directer en gemakkelijker hun stem te laten horen en invloed uit te oefenen. Tegelijkertijd mogen de gevolgen van digitale technologie niet worden onderschat. Denk daarbij aan de ongelijke toegang tot (digitale) technologie, of aan meer en minder bewuste beïnvloeding van opvattingen van mediagebruikers. Om hier mee om te gaan is mediawijsheid vereist. De burger in de digitale samenleving is zich bewust van de mogelijkheden en beperkingen van digitale informatie en vormt een kritisch oordeel over wat hem of haar aan informatie wordt aangereikt. Burgerschap is ook digitaal burgerschap met omgangsvormen die daarbij horen.

Inhoud:

Media spelen van oudsher een belangrijke rol in het sociale en politieke leven. Door nieuwe mogelijkheden lezen, luisteren en kijken leerlingen niet alleen, maar schrijven en maken zij veel vaker dan in het recente verleden zelf media-inhouden. Binnen de school en in de (digitale) ontmoeting leren leerlingen deze kansen te benutten, de gevaren in te schatten en daarop te anticiperen.

Ook in de digitale wereld worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als privacy, waarheidsvinding, discriminatie, in- en uitsluiting en macht. Leerlingen leren om kritisch te zijn bij het gebruik van diverse informatiebronnen en bewust om te gaan met het maken, gebruiken en delen ervan.

Digitaal burgerschap is ook: meedenken en meepraten over de effecten van de onlinewereld, inclusief die op hun identiteit, op hun persoonlijke (online) leven en op de publieke sfeer. Dit vergt van leerlingen dat ze kritisch en creatief leren denken over media-inhouden, -processen en –aanbieders.

DIGITAAL SAMENLEVEN

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het primair onderwijs beginnen leerlingen verschillende mediabronnen te gebruiken en ontdekken dat deze niet voor iedereen even toegankelijk zijn. Hiermee communiceren ze met anderen en zoeken en/of ontvangen ze informatie. Mediagebruik zal veelal spontaan en spelenderwijs plaats vinden, al dan niet op initiatief van de school. Gezien de complexiteit hiervan is de rol van volwassen hierbij van groot belang.

Leerlingen leren:

- verschillende vormen van (media)boodschappen te (her)kennen;
- verschillende functies, primaire doelstellingen en de reikwijdte van media te herkennen;
- hun eigen mediagebruik (type, duur, frequentie) te onderzoeken;
- over de invloed van mediaboodschappen op hun leefwereld.

DIGITAAL SAMENLEVEN

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het primair onderwijs krijgen leerlingen meer inzicht in het eigen mediagebruik en ontwikkelen ze een kritische houding ten opzichte van bronnen en informatie. Het bewustzijn van de wijze waarop media invloed heeft op beeldvorming, waarheidsvinding en identiteit neemt toe. Leerlingen leren gevaren van mediagebruik te herkennen voor zichzelf en voor anderen en daarnaar te handelen: bepaalde media-uitingen vermijden of bij twijfel een volwassene inschakelen.

Leerlingen leren:

- *dat bij digitaal communiceren ook omgangsregels gelden en kunnen deze toepassen;*
- *hun eigen mediagebruik te onderzoeken, zich bewust te worden van de gevolgen en van de ethische aspecten hiervan;*
- *de betrouwbaarheid van digitale informatiebronnen te onderzoeken en de verschillen tussen betrouwbare en niet-betrouwbare informatiebronnen te benoemen;*
- *de gevolgen van digitaal communiceren en discussiëren voor henzelf en voor anderen te onderzoeken;*
- over verschillende vormen van media(boodschappen), de toegang daartoe en hun invloed op hun eigen leefstijl en die van anderen;
- *zorg te dragen voor eigen digitale veiligheid en die van anderen.*

DIGITAAL SAMENLEVEN

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs krijgen leerlingen inzicht in het eigen mediagebruik en dat van de ander. Ze leren dat media invloed heeft op het sociale en politieke leven en de ethische aspecten daarvan. Ze ontdekken dat ze zelf kunnen participeren in online communities en discussies, maar dat dat niet vanzelfsprekend is. Ze leren dat in reële situaties dezelfde communicatie- en omgangsvormen gelden als in virtuele situaties.

Leerlingen leren:

- *over het gebruik en de functies van media in het politieke domein, vroeger en nu, inclusief de rol en de werking van propaganda;*
- hun eigen mediagebruik te onderzoeken, zich bewust te worden van de gevolgen en de ethische aspecten hiervan en leren hierover een gesprek te voeren;
- dat verschillende vormen van media(boodschappen) invloed kunnen hebben op hun eigen gedrag, imago en identiteit, op die van anderen en op de kijk die mensen op de wereld hebben;
- *de invloed van wereldwijd publiceren en de consequenties daarvan te onderzoeken;*
- *de betrouwbaarheid van (media-)bronnen te onderzoeken en het effect van het gebruik van betrouwbare versus niet-betrouwbare informatie te analyseren;*
- *de eigen privacy en veiligheid en die van anderen te bewaken en te respecteren;*
- over relaties tussen media, identiteit, privacy en macht en hoe anonimiteit hierbij een rol speelt.

Aanbevelingen VO bovenbouw

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Laat de rollen en functies van de media in het publieke en het politieke domein, vroeger, nu en zo mogelijk in de toekomst onderzoeken, inclusief de rol en werking van propaganda, desinformatie en het ontstaan van gescheiden informatie-circuits.
- Besteed aandacht aan de invloed van media op de parlementaire democratie en in de pluriforme samenleving.
- Bespreek en analyseer de invloeden van de verschillende mediaboodschappen en -bedrijven op sociale interactie en persoonlijke levenssfeer, vrijheid, veiligheid en privacy.
- Maak duidelijk hoe commerciële, politieke, ideologische of levensbeschouwelijke kleuring in mediaboodschappen te herkennen is.
- Denk na over ethische dimensies, perspectieven en aanspraken van mediaboodschappen, in relatie tot eigen mediagebruik.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 8: Duurzaamheid

Relevantie:

Door een samenspel van menselijke en natuurlijke krachten verandert de leefomgeving. Dat roept vragen op omtrent duurzame ontwikkeling, hier gedefinieerd als “ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen.” Bij vragen rond duurzaamheid spelen op alle schaalniveaus spanningen tussen verschillende waarden en belangen *(‘People*, *Planet*, *Prosperity’)*.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen leren nadenken over de spanningen die spelen tussen verschillende waarden en belangen rond duurzaamheidsvraagstukken en over de gevolgen daarvan voor de leefomgeving, nu en later, hier en elders. Ze onderzoeken hun eigen keuzes en opvattingen en die van anderen over hoe met de leefomgeving om te gaan en wat hierbij ethisch verantwoord en duurzaam is. Daarbij onderzoeken ze ook welke krachten en machten deze keuzes beïnvloeden en bemoeilijken. Leerlingen zijn zich bewust van het effect van hun keuzes op de leefomgeving en reflecteren op de verantwoordelijkheden die daarmee verbonden zijn.

DUURZAAMHEID

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het PO ontdekken leerlingen dat de leefomgeving constant in verandering is. Zij leren hierover aan de hand van voorbeelden in de eigen omgeving waarbij sprake is van een samenspel van verschillende invloeden. Zij leren in concrete situaties ook dat zij zelf invloed uit kunnen oefenen op de leefomgeving.

Leerlingen leren:

- duurzame keuzes en gedrag te herkennen aan voorbeelden uit de eigen omgeving;

DUURZAAMHEID

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het po worden leerlingen zich er meer bewust van dat hun gedrag en daarbij gemaakte keuzes invloed hebben op de leefomgeving. Ook neemt het besef toe dat er in het samenspel van ecologie, economie, politiek en cultuur verschillende, ook strijdige waarden, belangen en overtuigingen bestaan die de leefomgeving beïnvloeden. Leerlingen worden uitgedaagd om kritisch na te denken over duurzaam-heids-vraagstukken, hun eigen standpunten hierin en invloed hierop.

Leerlingen leren:

- *de betekenis van de begrippen People, Planet, Prosperity (PPP) aan de hand van voorbeelden te herkennen en te beschrijven;*
- welke spanningen er zijn tussen de waarden en belangen die aan People, Planet, Prosperity verbonden zijn, en de invloed van die spanningen op de leefomgeving, dichtbij en veraf, nu en later;
- na te denken over de mate waarin jij samen met anderen keuze hebt in vragen rond duurzaamheid;
- kritisch na te denken over hun eigen gedrag en keuzes van anderen en het effect daarvan op de leefomgeving, dichtbij en veraf, nu en later;
- na te denken over mogelijke oplossingen voor duurzaamheidsvraagstukken, eventueel met gebruikmaking van de sustainable development goals (SDG)' of andere duurzaamheidsdoelstellingen.

DUURZAAMHEID

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het VO breiden leerlingen hun kennis en vaardigheden rondom het concept duurzaamheid uit en onderzoeken zij de mogelijkheden om verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag en de (al dan niet duurzame) keuzes die zij maken.

Leerlingen leren:

- het concept duurzaamheid te onderzoeken en de verschijnselen en processen die invloed hebben op duurzaamheid en duurzame keuzes te herkennen, te beschrijven en in relatie tot elkaar te verklaren;
- *over de sustainable development goals (SDG) en andere duurzaamheidsdoelstellingen en de ambities van een groot aantal regeringen die zich hieraan gecommitteerd hebben;*
- *de betekenis van de begrippen People, Planet, Prosperity aan de hand van voorbeelden te herkennen, te beschrijven en te onderzoeken;*
- over spanningen die er zijn tussen de waarden en belangen achter People, Planet en Prosperity, en over de invloed daarvan op de leefomgeving dichtbij en veraf, nu en later;
- kritisch na te denken over en te reflecteren op het effect van hun gedrag en op de leefomgeving, dichtbij en veraf, nu en later, en hier bewuste keuzes in te maken;
- na te denken over de mate waarin verschillende collectieven keuzes hebben in vragen rond duurzaamheid
- over verschillende manieren en schaalniveaus waarop individuen en organisaties invloed uitoefenen op duurzaamheid (politiek, economisch en sociaal-cultureel).
- *na te denken over haalbare duurzame oplossingen voor vraagstukken en het draagvlak daarvoor op verschillende schaalniveaus, eventueel met gebruikmaking van de sustainable development goals of andere duurzaamheidsdoelstellingen.*

Aanbevelingen vo bovenbouw

In de bovenbouw van het vo ontwikkelen leerlingen een gedifferentieerd beeld van verschillende concepten van duurzaamheid, van duurzaamheidsvraagstukken en van andere vraagstukken die hiermee samenhangen.

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- *Leg een relatie tussen duurzaamheidsvraagstukken die zich voordoen in het gekozen profiel of in een leergebied; laat onderzoeken welke duurzaamheids-maatregelen daarin al getroffen zijn en welke denkbaar zijn.*
- *Stimuleer leerlingen om onderzoek te doen naar aspecten (cultureel, economisch, ethisch, technisch. etc.) die een rol spelen bij duurzaamheidsvraagstukken en hoe deze aspecten elkaar beïnvloeden. Differentieer daarbij per profiel of sector in de aard en de hoeveelheid te onderzoeken aspecten.*
- *Schenk aandacht aan praktisch werken aan de concrete oplossing van duurzaamheids-vraagstukken op kleine schaal.*
- *Betrek het thema duurzaamheid op een of enkele andere mondiale thema's (globalisering, gezondheid en technologische ontwikkelingen) door ze in relatie tot elkaar te bevragen.*
- Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen ten aanzien van aspecten van duurzaamheid in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele wensen en collectieve belangen en verschillende collectieve belangen.
- Laat leerlingen verschillende claims op waarheid zoals die in duurzaamheids-debatten worden gedaan kritisch en waar nodig interdisciplinair onderzoeken.
- Laat leerlingen nadenken over vragen rond macht en recht in duurzaamheids-vraagstukken.
- Laat leerlingen de bruikbaarheid en haalbaarheid van de sustainable development goals of van andere (mondiale) duurzaamheidsdoelstellingen in verband met duurzaamheidsvraagstukken evalueren en kritiseren.
- laat hen onderzoek doen naar de mate waarin deze duurzaamheidsdoelstellingen herkenbaar zijn in het beleid van Nederlandse overheden.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 9: Globalisering

Relevantie:

Op Europees en op mondiaal niveau zijn mensen en gebieden steeds meer met elkaar vervlochten en van elkaar afhankelijk geworden. Het geheel van processen dat dit veroorzaakt en versterkt noemen we globalisering. Een definitie daarvan is: *"het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en wederzijdse afhankelijkheden over zeer grote afstanden, op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel, demografisch, technologisch en ecologisch gebied."* Globalisering voltrekt zich gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de kaders van de democratie. Globalisering heeft effect op de mogelijkheden van leerlingen om invloed te uit te oefenen op hun omgeving – of juist niet.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen ontwikkelen inzicht in deze thematiek en worden toegerust om hiervan de betekenis te zien voor hun eigen leven en leefomgeving, nu en straks, hier en elders. Ook wegen zij verschillende zienswijzen op globalisering en onderzoeken de voor- en nadelen ervan met bijzondere aandacht voor migratie en verdelingsvraagstukken in de wereld. Leerlingen onderzoeken de (on)mogelijkheden om als burger invloed uit te oefenen op processen van globalisering. Leerlingen leren te reflecteren op rollen die zij in kunnen nemen in een globale wereld, op de keuzes die zij en anderen daarin wel of niet hebben en op de identiteiten die zij en anderen kunnen ontwikkelen.

GLOBALISERING

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het po zijn leerlingen nog weinig bewust van de omvang en complexiteit van de wereld. Toch komen ze aspecten van globalisering in hun omgeving tegen. Ze leren bijvoorbeeld dat hun speelgoed, kleren en eten vaak in andere delen van de wereld gemaakt worden. Op deze manier worden zij zich al meer bewust van de manier waarop ook zij deel zijn van een wijde wereld. Daarnaast maken zij kennis met andere culturen in hun directe leefomgeving en via de media.

Leerlingen leren:

- over manieren waarop zij en klasgenoten verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld;
- gewoonten en gebruiken van henzelf en van klasgenoten te herkennen als komend uit verschillende streken en/of tradities.

GLOBALISERING

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het PO worden leerlingen zich meer bewust van de wereld om zich heen en hoe ze hieraan deelnemen en invloed op uit oefenen. Zij maken kennis met enkele dimensies die een rol spelen binnen het globaliseringsvraagstuk, zoals economische vraagstukken (arm en rijk) en sociaal-culturele vraagstukken. Vormen van internationalisering variërend van vakanties tot migratie kunnen leiden tot reflectie op de eigen identiteit.

Leerlingen leren:

- *over het Nederlands lidmaatschap van verschillende internationale organisaties;*
- *over internationale ondernemingen en organisaties in relatie tot nationale en internationale wetgeving;*
- *over verschillende manieren waarop ze verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld: productie, consumptie, ecologie, cultuur, media en migratie;*
- te onderzoeken wat de beschikbaarheid van producten uit de hele wereld en de bereikbaarheid van andere werelddelen voor hen betekent; wat het voor anderen kan betekenen voor wie die beschikbaarheid en bereikbaarheid niet vanzelfsprekend zijn;
- een mening te vormen over en zo mogelijk te handelen op enkele morele of ethische vraagstukken die met globalisering samenhangen.

GLOBALISERING

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het VO ontwikkelen leerlingen meer inzicht in verschijnselen die samenhangen met globalisering, zoals de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van landen en gebieden, migratie en verdelingsvraagstukken en reflecteren op hun eigen rol hierin. Zij ontwikkelen kennis van een aantal dimensies; economisch, sociaal-cultureel en politiek, waarin globalisering een rol speelt. Ook worden leerlingen zich bewust van hun (on)mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de wereld.

Leerlingen leren:

- *over het Nederlands lidmaatschap van de EU, de VN en de medewerking aan verschillende vrijhandelsverdragen, en wat dit betekent voor de economie en voor politieke besluitvorming;*
- *Over enkele historische achtergronden van het proces van globalisering: kolonialisme, industriële revolutie, imperialisme, dekolonisatie en arbeidsmigratie;*
- *over de economische, culturele, politieke en ecologische oorzaken en gevolgen van het huidige proces van globalisering;*
- *over de rol en invloed van internationaal opererende ondernemingen en NGO's in verhouding tot nationale en internationale wetgeving en de effectuering daarvan;*
- *over sociale en economische effecten van globalisering* - of de angst daarvoor;
- vanuit verschillende perspectieven te onderzoeken hoe mensen uit alle delen van de wereld met elkaar verbonden zijn: productie, consumptie, dienstverlening; cultuur en media; politiek, technologie, ecologie en risico's;
- *over migratiebewegingen wereldwijd en hoe deze bijdragen aan wederzijdse beïnvloeding en afhankelijkheid;* een mening te vormen over de invloed van migratie op cultuur en samenleven in Nederland en in Europa;
- na te denken over manieren waarop zij invloed kunnen uitoefenen op problemen en structuren die groter zijn dan alleen Nederland en deze waar mogelijk en wenselijk te gebruiken.

Aanbevelingen vo bovenbouw

In de bovenbouw van het vo leren leerlingen dat globalisering wederzijdse afhankelijkheden creëert en uitwisseling op diverse vlakken mogelijk maakt. Te denken valt hierbij aan economische, sociale, politieke, culturele en technologische ontwikkelingen. Hierdoor worden ze zich bewust van hun (on)mogelijkheden om invloed uit te oefenen op hun omgeving als onderdeel van wereldomspannende systemen en maken hierin keuzes.

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- *Zorg ervoor dat globalisering een thema is in diverse vakken en profielen.*
- *Betrek vakspecifieke perspectieven op globalisering op elkaar en differentieer per profiel of sector in de aard en de hoeveelheid van perspectieven.*
- *Laat leerlingen onderzoeken welke aspecten (economisch, ecologisch, politiek, sociaal- cultureel, technologisch, etc.) een rol spelen bij globalisering en hoe deze elkaar wederzijds beïnvloeden. Differentieer daarbij per profiel of sector in de aard en de hoeveelheid te onderzoeken contexten.*
- *Betrek het thema globalisering op een of enkele andere mondiale thema's (duurzaamheid, en technologie) en laat ze in relatie tot elkaar te bevragen.*
- Laat leerlingen onderzoek doen naar de invloed die globalisering gehad heeft en mogelijk zal hebben op de studie- en carrièreperspectieven van de beroepen in het gekozen (beroeps)profiel c.q. van de te kiezen vervolgopleiding.
- Leer leerlingen een geïnformeerd en gewogen standpunt in te nemen over aspecten van globalisering in relatie tot andere onderwerpen die in het onderwijs worden behandeld.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote opdracht 10: Technologisch burgerschap

Relevantie:

Technologisch burgerschap is de verzameling van plichten en rechten die het mogelijk maken dat mensen profiteren van de voordelen van technologie en hen beschermen tegen de risico's daarvan. Technologische ontwikkelingen hebben invloed op ons leven, op de samenleving en op onze leefomgeving. Ze bieden ons mogelijkheden maar stellen ons ook voor uitdagingen. Burgers kunnen invloed hebben op de besluitvorming rondom technologie in al haar ontwikkelingsfasen, van onderzoek tot toepassing.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen worden zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun leven en dat van anderen. Zij leren omgaan met de verantwoordelijkheden en consequenties die hiermee verbonden zijn. Zij vergaren kennis van technologie en reflecteren op relevante ontwikkelingen daarvan, toen, nu en straks. Zij zijn zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op politiek, wetgeving en samenleving en andersom en van de effecten van ongelijke toegang tot informatie, kennis en technologie in Nederland en in de wereld.

TECHNOLOGISCHE BURGERSCHAP

Primair onderwijs onderbouw

Technologie speelt een grote rol in diverse facetten van de samenleving en raakt ook het leven van leerlingen in de onderbouw van het PO. Het gaat daarbij om het leven thuis, in het verkeer, speelgoed en didactisch materiaal. In de onderbouw worden leerlingen zich bewust van de invloed van technologie op hun leven en dat het veranderingen met zich mee brengt.

Leerlingen leren:

- verschillende toepassingen van technologie in het dagelijkse leven te herkennen;
- over de invloed van technologie op henzelf en op de eigen leefomgeving;
- veranderingen te verkennen die technologische ontwikkelingen teweeg kunnen brengen in hun eigen leefomgeving, nu en straks.

TECHNOLOGISCHE BURGERSCHAP

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het PO ervaren leerlingen dat technologische ontwikkelingen voortdurend plaatsvinden en beginnen ze na te denken over de invloed hiervan op hun eigen leven en dat van anderen. Technologie biedt mogelijkheden, maar ontwikkeling en toepassing ervan en ongelijke toegang ertoe roepen ook ethische vragen op.

Leerlingen leren:

- *verschillende toepassingen van technologie in het dagelijkse leven en in de samenleving onderzoeken;*
- over de invloed van technologische ontwikkelingen op hun dagelijks leven, het eigen gedrag en de mogelijkheid tot vrije keuzes;
- (on)gewenste invloeden en (on)bedoelde effecten van technologie in de eigen omgeving te onderzoeken en daarover in dialoog te gaan.

TECHNOLOGISCH BURGERSCHAP

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het VO ervaren leerlingen dat ontwikkelingen voortdurend plaatsvinden en worden ze zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun eigen leven en op de maatschappij. Leerlingen ontwikkelen hun vermogens om kritisch te reflecteren op de invloed van technologie op ons leven en op de ethische aspecten van technologische toepassingen.

Leerlingen leren:

- vraagstukken die technologische ontwikkelingen met zich meebrengen te analyseren, te vergelijken en zich er een mening over vormen;
- invloed van technologische ontwikkelingen op politiek en samenleving te herkennen;
- over (on)gewenste invloeden en (on)bedoelde effecten van technologie in de samenleving; na te denken over de gevolgen daarvan voor je eigen gedrag en keuzes;
- ethische dimensies van technologische ontwikkelingen te onderzoeken en daarover in dialoog te gaan;
- de gevolgen van ongelijke toegang tot informatie, kennis en technologie en van gebrekkige technologische vaardigheden voor mensen en samenlevingen te onderzoeken;
- in welke situaties er wel of niet een keuze is in het gebruiken van technologie om volwaardig aan de samenleving deel te kunnen nemen;
- manieren waarop zij invloed kunnen uitoefenen op besluitvorming rondom technologische ontwikkelingen.

Aanbevelingen vo bovenbouw

In de bovenbouw van het vo leren leerlingen welke mogelijkheden technologische ontwikkelingen bieden, maar ook dat deze wederzijdse afhankelijkheden en uitwisseling op diverse vlakken mogelijk maken, bijv. op het gebied van economie, sociale verhoudingen en politiek. Hierdoor zijn ze zich bewust van hun (on)mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van technologie en maken hierin keuzes. Voor zover dat aan de orde is in hun sector of profiel, denken ze na over de rol van technologische ontwikkeling in de wereld.

Voor leerlingen in havo, pro, vmbo, vso en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Een en ander leidt tot de volgende aanbevelingen:

- *Leg een relatie tussen vraagstukken rond technologie die zich voordoen in het gekozen profiel dan wel in een vak of leergebied.*
- *Laat leerlingen nadenken over de invloed die technologische ontwikkelingen hebben gehad en mogelijk zullen hebben op de studievormen in en de carrièreperspectieven van de te kiezen vervolgopleiding.*
- Laat leerlingen praktische en ethische vraagstukken die technologische ontwikkelingen met zich meebrengen analyseren, vergelijken en betrekken op andere maatschappelijke ontwikkelingen.
- Laat leerlingen de invloed van technologische ontwikkelingen op verschillende maatschappelijke domeinen onderzoeken en daag hen uit scenario's te ontwikkelen voor ontwikkelingen in de toekomst.
- Betrek het thema technologisch burgerschap op één of enkele andere mondiale thema's (globalisering, duurzaamheid en gezondheid) en laat leerlingen die in relatie tot elkaar bevragen.
- Laat leerlingen reflecteren op noties van keuze en vrijheid, macht en kennis en van mens-zijn in relatie tot technologie.
- Daag leerlingen uit om na denken over het idee van technologisch burgerschap en over de mogelijkheden van democratische controle over technologische ontwikkelingen.
- Betrek bij de eventuele ontwikkeling van bouwstenen en/of leerdoelen voor de bovenbouw alle denk- en handelwijzen.

Grote Opdracht 11: Denk- en handelwijzen

Relevantie

Burgerschap bereidt leerlingen voor om bij te dragen aan een democratische cultuur in een diverse samenleving waarin de ander als gelijkwaardig wordt herkend en erkend. Om nu en straks vorm te geven aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn vaardigheden nodig die leerlingen (ook) bij burgerschap oefenen.

Inhoud

Leerlingen worden vaardig in communiceren, empathie, ethisch redeneren en kritisch denken en handelen. Deze vier competenties zijn uitgewerkt als negen denk- en handelwijzen. Leerlingen oefenen deze in samenhang met de kern van burgerschap, democratie en diversiteit, en met de mondiale vraagstukken. Deze denk- en handelwijzen zijn ook te oefenen bij alle andere leergebieden.

Doelen

1. **Communicatie:** Leerlingen leren in communicatieve situaties, zoals in dialoog, debat en discussie, bij te dragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.

2. **Overleg en Conflicthantering:** Leerlingen leren manieren van overleg en besluitvorming; zij leren manieren om consensus te bevorderen maar leren ook meerstemmigheid en meerduidigheid te accepteren. Zij leren om te gaan met conflicten en deze geweldloos op te lossen.

3. **Handelingsperspectief:** Leerlingen verkennen en vergroten hun handelingsperspectief - waar mogelijk ook dat van anderen. Zij leren daarbij de spanning tussen actoren en structuren en de rol van macht te analyseren.

4. **Onderzoek:** Leerlingen blijven zich verwonderen en ontwikkelen de vaardigheden om maatschappelijke verschijnselen in termen van waarden, rechten en verantwoordelijkheden te bevragen en te onderzoeken. Zij leren ook de herkomst en de houdbaarheid van de eigen opvattingen te onderzoeken.

5. **Kritisch denken:** Leerlingen leren over het belang en het proces van waarheidsvinding. Ze leren dat een mening of aanspraak op waarheid gerechtvaardigd moet worden, dat wil zeggen, beargumenteerd, met feiten onderbouwd, bewezen, getoetst, getest, et cetera.

6. **Affectieve empathie:** Leerlingen leren zich in de situatie en de beleving van anderen te verplaatsen en dat te betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.

7. **Cognitieve empathie:** Leerlingen leren het denken van mensen in en vanuit verschillende contexten te begrijpen; leren in ontmoeting daarmee te reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen, maar ook op het handelen en de positie van de ander.

8. **Ethisch redeneren:** Leerlingen leren ethische dimensies in vraagstukken te herkennen; leren de mogelijke consequenties van keuzes te onderzoeken, te beredeneren en te wegen.

9. **Moreel oordelen en handelen:** Leerlingen leren belangen, overtuigingen en handelen af te wegen tegen waarden of algemeen geldende principes. Zij leren over mogelijkheden om het eigen handelen hierop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

DENK- EN HANDELWIJZEN

Primair onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het po oefenen kinderen (basis)vaardigheden die voorwaardelijk zijn voor al het leren, ook op het gebied van burgerschap. In deze periode leren leerlingen met hun eigen gedachten en gewoonten om te gaan. Ze ontwikkelen hun empathische vermogens en leren zich sociaal te gedragen.

Leerlingen leren:

- zich onder begeleiding te houden aan regels van gesprek en uitwisseling, waaronder actief luisteren en vragen stellen;
- verschillende manieren om in kleine groepen of met de klas te overleggen; hoe je eenvoudige conflicten kunt voorkomen en een aantal mogelijkheden om ontstane conflicten op te lossen;
- eenvoudige taken en problemen zelfstandig en in overleg uit te voeren en op te lossen met inachtneming van de geldende afspraken;
- gericht vragen te stellen over vanzelfsprekendheden die zij binnen en buiten school tegenkomen, onder begeleiding gerichte (onderzoeks)vragen op te stellen en een eenvoudig onderzoek uit te voeren;
- zich met hulp gericht uit te spreken over de wereld die zij waarnemen. gericht eenvoudige verbanden leggen tussen verschillende gebeurtenissen en ontwikkelingen;
- primaire emoties bij zichzelf te herkennen, te benoemen en ermee om te gaan; zij leren de primaire emoties met de bijbehorende lichaamstaal van een ander te herkennen en te benoemen;
- anderen waar te nemen als mensen met eigen gevoelens en gedachten, daar uitdrukking aan te geven en er rekening mee te houden;
- in concrete situaties ethische dimensies te herkennen en te benoemen en hun handelen hier zo mogelijk op af te stemmen;
- het eigen belang en dat van anderen in te zien en te verwoorden; te respecteren wat anderen nodig hebben om in hun behoeften te voorzien; regels te accepteren en te bewaken;

DENK- EN HANDELWIJZEN

Primair onderwijs bovenbouw

In de bovenbouw van het po verwerven leerlingen een vastere plek in sociale groepen. Zij krijgen een toenemende behoefte aan zelfstandigheid en het ventileren van een eigen mening. Ze vragen om meer eigen verantwoordelijkheid, worden kritisch ten opzichte van leeftijdsgenoten en zichzelf en keuren gedrag van anderen / hun ouders met nadruk goed of af.

Leerlingen leren:

- zich in een aantal verschillende communicatieve situaties zoals kringgesprek, vergadering en dialoog te houden aan regels van gespreksvoering; gericht vragen te stellen, hun mening te verwoorden en te reageren op standpunten en inzichten van anderen;
- hoe zij in conflictsituaties in de eigen omgeving (mee) kunnen werken aan een oplossing; manieren hoe ze als klas of als groep kunnen overleggen en daarbij te luisteren naar de opvattingen van allen;
- voor zichzelf en samen doelen te stellen en werkwijzen te bepalen; handelingsopties te onderzoeken, daar keuzes in te maken en daar zo mogelijk gevolg aan te geven;
- gericht soorten vragen te stellen over vanzelfsprekendheden in de directe omgeving; eenvoudige verbanden te leggen en overeenkomsten en verschillen te duiden; in aanzet te benoemen wat de herkomst van hun overtuigingen is;
- begrijpelijke argumenten te geven voor hun meningen of overtuigingen en verbanden te leggen tussen hun eigen overtuigingen en die van anderen;
- primaire en secundaire emoties bij zichzelf en bij anderen te herkennen, te benoemen; zij leren zich in te leven in een ander en gaan hier bewust mee om;
- het perspectief van concrete anderen in een gegeven context te herkennen en te beschrijven *(hoe zou dat kind daar, in die omstandigheden, zich ...);* te anticiperen op wat hun gedrag of uitlatingen teweeg kunnen brengen bij een ander;
- ethische dimensies te herkennen in concrete situaties en in leercontexten; handelingsopties te overwegen, consequenties van keuzes af te wegen en het handelen hier zo mogelijk op af te stemmen;
- over wederkerigheid van belangen; hoe ze de belangen van zichzelf, van concrete anderen en van de groep kunnen behartigen; hoe ze het recht van anderen om binnen geldende normen in hun behoeften te voorzien kunnen respecteren, bevorderen of bevechten.

DENK- EN HANDELWIJZEN

Voortgezet onderwijs onderbouw

In de onderbouw van het vo zoeken leerlingen antwoorden op wie ze zijn, waar ze voor staan en wie of ze willen zijn. Hoe vrij ze daarin misschien ook zouden willen zijn, de invloed van de groep is in deze periode groot. In verschillende contexten proberen leerlingen verschillende rollen uit en zoeken zo een plek in de wereld. Ze zijn kritisch op en onzeker over het eigen handelen en dat van anderen. Na een terugval neemt het vermogen om zich te verplaatsen in anderen weer toe. Door groei van cognitieve vermogens kunnen zij meer en meer andere perspectieven innemen.

Leerlingen leren

- deel te nemen aan veelvoorkomende communicatieve situaties zoals dialoog, debat en discussie; hoe zij anderen kunnen proberen te overtuigen, maar ook hoe ze de gelijkwaardige deelname van anderen aan de situatie kunnen bewaken en bevorderen;
- conflictsituaties in het klein en het groot te onderzoeken in termen van verschil van inzicht of belang; hoe ze zulke verschillen van inzicht en belang bespreekbaar kunnen maken en zo mogelijk kunnen overbruggen; verkennen of sommige verschillen van inzicht inderdaad zo fundamenteel zijn dat ze niet kunnen worden opgelost;

- voor zichzelf en samen doelen te stellen met betrekking tot sociale en maatschappelijke vraagstukken en daarop te handelen; de ruimte die er is om zelf invloed uit te oefenen te gebruiken, te bevragen dan wel te analyseren in termen van verschil in invloed en macht;
- eenvoudige onderzoeksvragen te formuleren en een onderzoeks- of ontwerpplan op te stellen voor vak- of leergebiedspecifieke probleemstellingen in een maatschappelijke context en/of met een ethische lading; manieren om de eigen overtuigingen in aanzet te toetsen op herkomst en houdbaarheid;
- manieren om bronnen kritisch te onderzoeken; hun mening, overtuiging of claim op waarheid te rechtvaardigen en op grond daarvan zo nodig hun overtuigingen bij te stellen;
- zich in de situatie en de beleving van een ander te verplaatsen en daar in hun overwegingen en gedrag, inclusief taaluitingen, bewust rekening mee houden;
- het perspectief van mensen met andere overtuigingen, mogelijkheden en effectieve rechten te herkennen en te beschrijven; het gedrag van anderen te herleiden tot hun persoonlijke normen, groepsnormen of situaties en kunnen dat ook toelichten;
- ethische dimensies in vraagstukken te herkennen en te analyseren; de consequenties van keuzes te onderzoeken en te beredeneren en hun handelen of overtuigingen daar zo mogelijk op af te stemmen;
- om te gaan met verschillende belangen en overtuigingen die mensen kunnen hebben, waaronder ook overtuigingen die van de mening van een groep of van de algemene norm afwijken; een en ander af te wegen tegen de eigen waarden en algemeen geldende principes;

Aanbevelingen VO bovenbouw

In de bovenbouw en in het MBO ontwikkelen leerlingen zich gaandeweg tot zelfstandige, uiteindelijk ook juridisch volwassen burgers. Ze ontwikkelen een eigen visie op hoe een rechtvaardige samenleving eruit kan zien. De spanning tussen persoonlijke ontwikkeling en socialisatie – tussen autonomie en gedeelde waarden – wordt in deze periode sterk voelbaar. Jongeren hebben ruimte nodig om eigen posities te ontwikkelen en gaan daarbij soms ook 'over de schreef'. Open dialoog en debat dragen bij aan de ontwikkeling van democratische waarden.
Voor leerlingen in havo, pro, vmbo en vwo verdient het aanbeveling om ook deze leerlijn denk – en handelwijzen in de bovenbouw voort te zetten en waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Dat daarbij in de uitwerking en uitvoering gedifferentieerd kan worden naar leeftijd, ontwikkeling en mogelijkheden van (groepen) leerlingen, is evident. Voor het vervolg lijkt bovendien aan te bevelen om te onderzoeken of en hoe het curriculum Burgerschap in het vo aansluiting kan vinden op het curriculum Burgerschap in het mbo en vice versa.

Bij het ontwikkelen van eindexamenprogramma's voor de verschillende profielen en vakken verdient het aanbeveling om leerlingen ook en juist in hun laatste schooljaren uit de dagen om:

- constructief en als gelijkwaardige deel te nemen aan elke communicatieve situatie; de eigen standpunten helder en overtuigend voor het voetlicht te brengen, maar ook de deelname van ieder en de expressie van de standpunten van allen te bewaken en te bevorderen
- actief te bemiddelen bij conflicten in de eigen omgeving en na te denken over oplossingen voor conflicten op grotere schaal; verantwoordelijkheid te nemen voor vormen van overleg om te zoeken naar consensus; te begrijpen dat en te analyseren waarom sommige verschillen van inzicht niet opgelost hoeven worden, maar naast elkaar kunnen blijven bestaan;

- de ruimte van henzelf en die van anderen om maatschappelijk te handelen bewust te gebruiken; na te denken over mogelijkheden om die ruimte voor zichzelf en de ander te vergroten en hierop zo mogelijk te handelen;
- zelfstandig relevante onderzoeksvragen te formuleren en een eigen onderzoeksaanpak te bedenken voor interdisciplinaire probleemstellingen; te denken over en/of te werken aan oplossingsrichtingen voor complexe maatschappelijke en/of ethisch geladen thema's. De herkomst en de houdbaarheid van de eigen en andermans opvattingen te analyseren en zo mogelijk en zo nodig te kritiseren;
- hun eigen opvattingen structureel te beargumenteren en – waar relevant – te relativeren; hun aanspraken op kennis systematisch te rechtvaardigen en te beoordelen, en op grond daarvan zo nodig hun overtuigingen bij te stellen.
- te reflecteren op de rol van emoties en overtuigingen in het eigen handelen, en zo nodig het handelen en die overtuigingen bij te stellen en/of die emoties te onderzoeken; zich over de ervaringswereld van de anderen te informeren en die voor zover mogelijk vanuit een binnenperspectief te beschrijven;
- de denk- en ervaringswereld van mensen met andere overtuigingen, rechten en mogelijkheden vanuit hun context te verstaan; de overeenkomsten en verschillen tussen de waarden, (geloofs-)overtuigingen en cultureel bepaalde uitingsvormen en levenswijzen van de eigen en van andere groepen te analyseren;
- ethische perspectieven zoals deugdethiek, gevolgenethiek, plichtethiek en zorgethiek te bestuderen, te analyseren en hun werkzaamheid te beredeneren in complexe vraagstukken, toekomstscenario's en hypothetische situaties;
- zelfgekozen principes te formuleren en zo mogelijk te volgen, ook als die indruisen tegen verwachtingen en regels; leren hoe zij hun handelen daarop kunnen afstemmen.

4.

TOELICHTING OP DE AANBEVELINGEN VOOR VO BOVENBOUW

Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs zijn geen aparte bouwstenen ontwikkeld. In plaats daarvan doen we, net als de andere leergebieden, aanbevelingen voor een nadere uitwerking richting examenprogramma's met einddoelen. Mede omdat we als leergebied niet (nog) niet verbonden zijn aan bestaande vakken of tradities, hebben we evengoed de vrijheid genomen om de leerlijn, zoals die ontwikkeld is voor de eerste drie 'bouwen', op dezelfde manier door te trekken naar de bovenbouw. Dat wil zeggen dat we in de aanbevelingen een zeer groot deel dezelfde inhouden en vaardigheden benoemen, uitgewerkt op een hoger niveau van abstractie en complexiteit.
Eerder maakten we daarbij op grond van leeftijd en verwacht ontwikkelingsniveau een verschil tussen leerlingen van vmbo aan de ene, en havo/vwo aan de andere kant. Op verzoek van 'het veld' maken we dat onderscheid niet meer. Dat betekent wél dat de aanbevelingen bovenbouw in een nadere uitwerking naar eindtermen voor verschillende sectoren nog gedifferentieerd moeten worden, dan wel door docenten in de klas 'op maat' moeten worden gemaakt.

Voor burgerschap is (nog) geen vaste plek in het rooster. In de bovenbouw nemen de verplichte vakken bewegen en sport, CKV en maatschappijleer, alsmede de keuzevakken aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijwetenschappen en maatschappijkunde delen of aspecten van haar inhouden voor rekening. Of daarmee het gehele curriculum zoals dat hier is geduid in de bovenbouw gedekt wordt of kan worden is een open vraag.

Bij het formuleren van de aanbevelingen zijn we er vanuit gegaan dat leren rond burgerschap óók de verantwoordelijkheid is van andere leergebieden en meer 'traditionele' vakken, en een rol kan spelen bij praktijkgericht leren in de sectoren en bij LOB. Onze aanbevelingen zijn daarom in principe gericht aan allen die zich in een eventueel vervolgtraject met de ontwikkeling van eindtermen voor (deel)vakken gaan bezighouden: ook en misschien wel juíst leerlingen in de leeftijd van 14 – 18 jaar hebben baat bij burgerschapsonderwijs dat hen erbij helpt de sociale wereld te duiden, daar eigen oordelen over te ontwikelen en daar een eigen positie in te verwerven. Voor een eventueel vervolgtraject verdient het daarom aanbeveling om de te ontwikkelen examenprogramma's en eindtermen structureel te onderzoeken op mogelijkheden om burgerschapsvormende elementen aan te voegen, zonder die programma's merkbaar te verzwaren.

5.

ALGEMENE AANBEVELINGEN BURGERSCHAP

5.1 Over de mogelijke positie(s) van het leergebied in het curriculum

De ontwikkelteams van *Curriculum.nu* hebben de opdracht gekregen de kern van het funderend onderwijs in de verschillende 'bouwen' te herijken en daarbij te zorgen voor minder overladenheid en een betere samenhang binnen en tussen de leergebieden. Met *Burgerschap* en ook *Digitale Geletterdheid* als nieuw geformuleerde leergebieden kunnen die doelen mogelijk alleen dan worden bereikt, hetzij wanneer inhouden bij ándere leergebieden van het leerplan verdwijnen, hetzij wanneer er een zeer hoge mate van samenhang bewerkstelligd wordt in de leerdoelen én in het daadwerkelijke leren. Mogelijk zijn zelfs al deze maatregelen nodig: schrappen en meer in gezamenlijkheid doelen stellen en bereiken.
In dat licht, en met het oog ook op de burgerschapsopdracht als een opdracht aan de hele school, verdient het aan de ene kant aanbeveling om Burgerschap niet, of niet in zijn geheel te beschouwen als een nieuw 'vak', maar als een integraal onderdeel van alle vakken c.q. van het gehele leeraanbod van scholen. Met dit leerplanvoorstel hebben we deze optie nadrukkelijk mogelijk en ook concreet voorstelbaar proberen te maken: de inhouden die in de bouwstenen grijs zijn in plaats van zwart hebben óók een plek in andere leergebieden, en kunnen dus (ook) in die context worden aangeboden.
Aan de andere kant weten we ook hoe het burgerschap als algemene opdracht aan de school in de afgelopen jaren is vergaan: wanneer iedereen verantwoordelijk is, neemt niet altijd iemand de verantwoordelijkheid...
En: er ís een kern van Burgerschapsvorming – kennis over democratie en rechtsstaat, maatschappelijke vraagstukken, morele communicatie - die in de bouwstenen van Burgerschap zwart zijn gebleven. Die inhouden en vaardigheden zullen op de een of de andere manier in scholen geborgd moeten zijn, is het niet door taakverantwoordelijken ('burgerschaps-coördinatoren'), dan mogelijk toch in de vorm van aparte projecten of zelfs een vak.
Over de implementatie van ons voorstel hebben wij als ontwikkelteam geen zeggenschap. Gelukkig maar, want over deze vraag kunnen we het met elkaar niet eens worden: onze school, elke school is anders dan de andere. Ook en juist bij burgerschap doet de context – doen de specifieke behoeften van de leerlingen, de plek van de school, haar cultuur en haar organiserend vermogen – er enorm toe. Over de vraag of Burgerschap wel of geen vak wordt beslist elke school dus in principe zelf.

5.2 Over implementatie

Vanuit onze ervaring met de sectoren en de vakken waarin wij werken durven we over burgerschap en de implementatie van dit leerplanvoorstel in de verschillende 'bouwen' evengoed wel iets in algemene zin te zeggen

Voordat we dat doen willen we hier in de eerste plaats benadrukken dat dit leerplanvoorstel niet ontworpen is als een 'afvinklijst' is van aan te bieden inhouden. Om te voorkomen dat het dat wel wordt, doen scholen er naar ons gevoel goed aan, op het niveau van het bestuur, de locatie of de opleiding een eigen visie te ontwikkelen op wat burgerschap voor hen, op die plek in het land en met die leerlingen is en wil betekenen. De visie, Grote Opdrachten en ook de bouwstenen die wij ontwikkeld hebben bieden daar naar ons gevoel goede aanknopingspunten voor.
Scholen kunnen de inhouden en vaardigheden zoals die hier beschreven staan vervolgens koppelen aan die eigen visie en daar behalve een aanbod van leerstof ook een eigen pedagogisch-didactische kleuring aan geven, passend bij de identiteit van de school. Voor ons spreekt het daarbij voor zich dat doordacht

burgerschapsonderwijs voor een belangrijk deel geen meetbare 'resultaten' op kan en zal leveren, maar wel merkbare effecten kan hebben op de vorming van leerlingen tot mens en tot burger.

Lerarenopleidingen

De verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen en de implementatie van de nieuwe kerndoelen en eindtermen die mogelijk uit dit leerplanvoorstel zullen volgen zal wat vragen van leraren, en daarmee ook van de lerarenopleidingen en aanbieders van nascholing.
In het primair onderwijs bestaat de neiging om burgerschap te identificeren met sociaal-emotioneel leren. In zover dit leerplanvoorstel deze opvatting ondersteunt (interpersoonlijke vaardigheden), lijken de vaardigheden die bij burgerschap een rol spelen in het algemeen goed geborgd c.q. te borgen in het curriculum van de PABO's. In de laatste kennisbasis voor de PABO (2018) is de aandacht voor burgerschapsvorming al substantieel versterkt. Evengoed zal dit leerplanvoorstel en haar mogelijke uitwerking nadere herziening of aanscherping van die kennisbasis nodig kunnen maken.
Extra inspanningen zijn denkbaar nodig voor het versterken van kennis omtrent staatsinrichting, mensenrechten, aardrijkskunde, geschiedenis en levensbeschouwing. Ook het vermogen en de bereidheid om versterkte aandacht te geven aan burgerschap en Oriëntatie op Jezelf en de Wereld, denkbaar ook in samenhang met ander leren, vraagt mogelijk om een extra inspanning van de PABO's op het gebied van schoolgebonden curriculumontwikkeling en thematisch leren.
Voor tweede- en vooral eerstegraads lerarenopleidingen zal naar verwachting niet de kennis, maar vooral de pedagogisch-didactische dimensie die aan de implementatie van dit leerplanvoorstel zit een uitdaging zijn. Als en in zover scholen ervoor zullen kiezen burgerschap als een apart vak in te voeren, dan zal dat mogelijk vragen rond bekwaamheden opleveren. Als en in zover scholen ervoor kiezen burgerschap te integreren in het gehele schoolcurriculum, dan vraagt dat wat van álle docenten, en daarmee mogelijk iets van nascholing. Zoals eerder opgemerkt lijkt het opleiden van burgerschaps- c.q. curriculumcoördinatoren aan te bevelen, ook voor het po.

5.3 Over een eventueel vervolgtraject

Voorzien is dat dit leerplanvoorstel vanaf 2020 nader uitgewerkt zal worden. In eerste instantie betreft het nieuwe kerndoelen voor po en vo en bouwstenen voor de bovenbouw van het vo, vergelijkbaar met de huidige set voor po en onderbouw po. In lijn daarmee zullen mogelijk ook de examenprogramma's en de eindtermen op termijn worden herzien. Voor al die eventuele vervolgtrajecten waar dit leerplanvoorstel burgerschap op deze manier onderdeel van uitmaakt valt in algemene zin aan te bevelen:

- onderzoek of en in welke mate de visie op het leergebied Burgerschap mede inhoud en richting kan geven aan een algemene richtlijn of rationale voor het gehele landelijke curriculum;
- onderzoek heel precies hoe de kennisinhouden in verschillende andere leergebieden raken aan Burgerschap en vice versa;
- werk de evidente overlap tussen inhouden zoals die geformuleerd zijn door Burgerschap en verschillende andere leergebieden op een consistente manier weg;
- werk met name de evidente overlap tussen de denk- en werkwijzen zoals die geformuleerd zijn voor het leergebied MM en de denk- en handelwijzen van Burgerschap zo veel mogelijk weg c.q. stem de bedoelde vaardigheden nader op elkaar af; maak of houd de uitkomsten van dat proces beschikbaar voor het geheel van het landelijke curriculum.

BIJLAGE: BEGRIPPENLIJST BURGERSCHAP

Concrete ander	Een concrete ander is een aanwijsbare of voorstelbare persoon die als voorbeeld kan dienen in communicatieve situaties zoals lessen.
Cultuur	Cultuur (1): Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenissen die zij daaraan geven.
Cultuur (2):	dynamisch geheel aan gebruiken en uitdrukkingsvormen die bij een groep hoort c.q. aan haar wordt toegeschreven. zie: identiteit
Democratische cultuur	Handelen binnen een land, groep of organisatie dat geleid wordt door gelijkwaardigheid, de wil en het vermogen besluiten gedragen en met respect voor de minderheid te nemen en eventuele conflicten geweldloos op te lossen.
Diversiteit	Verscheidenheid; onze maatschappij kenmerkt zich onder andere door het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Duurzame ontwikkeling	Een ontwikkeling die tegemoetkomt aan de noden van het heden, zonder daarbij de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen (Bruntland, 1987).
Gelijkheid	Het principe dat mensen in gelijke gevallen gelijk worden behandeld (juridisch; Art. 1) dan wel de situatie dat iedereen gelijke toegang heeft tot kennis, macht en middelen (sociaaleconomisch).
Gelijkwaardigheid	Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn (voor de wet), maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.
Gender	Sociaal geslacht, dat wil zeggen, de normen die in een (sub)cultuur leven omtrent uiterlijk en gedrag van mannen en vrouwen (= sekse, biologisch geslacht).
Gezondheid	Gezondheid (1) is een toestand van volledig fysiek, geestelijk en sociaal welbevinden en niet van louter het ontbreken van ziekte (WHO, 1947). Gezondheid (2) is het vermogen zich aan te passen en een eigen regie te voeren, in het licht van de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven (Huber, 2013).
Globalisering	Globalisering is het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en wederzijdse afhankelijkheden over zeer grote afstanden, op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel, demografisch, technologisch en ecologisch gebied.

Grondrechten (ook: klassieke grondrechten)	Rechten die ieder zonder aanzien des persoons heeft; onvervreemdbare rechten van individuen in relatie tot de overheid en tussen individuele burgers onderling. Voorbeelden van deze 'klassieke' grondrechten zijn vrijheid van meningsuiting, recht op privacy, recht op gelijke behandeling, enzovoorts.
Identiteit	Dat wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt van anderen; identiteit kan (individueel) begrepen worden als het resultaat van aanleg, opvoeding, omgeving, persoonlijke keuzes en biografie. Houdt als sociaal kenmerk sterk verband met socialisatie en cultuur. Zie: cultuur (2).
Inclusie	Het bevorderen van de gelijkwaardige behandeling en de sociale participatie van alle individuen en groepen in de samenleving.
Levensbeschouwing	Meer of minder specifieke opvatting betreffende zingevingsvraagstukken en de meest gepaste houding tegenover mens, omgeving en/of het bovennatuurlijke. Dit omvat ook georganiseerde religies.
Macht	Het vermogen invloed uit te oefen op het handelen van anderen. Staatsrechtelijk betreft het de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en/of te handhaven en sancties op te leggen aan we ze overtreedt.
Participatie	Deelname; gebruik maken van mogelijkheden om mee te spreken, in de sociale ruimte te handelen en besluitvorming te beïnvloeden.
Rechtsstaat	Staat waarin wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht (min of meer) gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.
Rechtvaardigheid	De vaste en duurzame wil om aan ieder het zijne toe te delen. Betreft de verdeling van middelen in een sociaal verband (distributieve rechtvaardigheid), de ruil van goederen en diensten (ruilrechtvaardigheid; billijkheid) en het toedelen van straf (retributieve rechtvaardigheid). Geldt ook als deugd: een rechtvaardig mens.
Schaalniveau	Ruimtelijk kader waarbinnen een verschijnsel zich voordoet en waarop het kan worden onderzocht (school, buurt, wijk of dorp, stad, regio, provincie, land, continent, wereld, enz.).
Seksuele oriëntatie	Seksuele voorkeur, het geslacht / de geslachten waartoe je je seksueel het meest voelt aangetrokken en de manieren waarop je je seksueel wilt uiten.
Seksuele en reproductieve gezondheid en rechten	Alle rechten die samenhangen met de seksualiteit en de voortplanting van de mens en de zorg die daarbij nodig is.

Sociale Grondrechten	Economische, sociale en culturele rechten, zoals het recht op huisvesting, sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs. Hoewel vastgelegd in de Grondwet zijn sociale grondrechten niet bij wet af te dwingen.
Solidariteit	Besef van saamhorigheid en de bereidheid daar consequenties aan te verbinden voor het eigen handelen; staat in dit document synoniem voor de morele betrokkenheid op andere mensen.
Technologie	Reflectie op het gebruik van technische hulpmiddelen als een maatschappelijk verschijnsel.
Technologisch burgerschap	De vaardigheid om de mogelijkheden en de risico's van technologie te zien en het vermogen om mee te praten over hoe we de technologische samenleving en de toekomst van ons mens-zijn in het licht daarvan vorm willen geven (Rathenau, 2017; 2018).
Vrijheid	Afwezigheid van dwang (negatieve vrijheid), dan wel het vermogen jezelf volledig te ontplooien zonder anderen daarbij in hun vrijheid te beperken (positieve vrijheid)

Ontwikkelteamleden Burgerschap

Chantal Alkemade

Danique van Wijk

Elske Westland

Gijs de Groot

Hélène Grijseels

Ilse Gabriëls

Johannes Visser

Liz Bunte

Marianne Vonder

Melanie van Tuijl

Nicole van Rijsbergen

Pieter Laban

Reinier Mudde

Rob de Vries

Sanneke Quist